Digitization by eGangotri-South Center

ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು ೫೭೦ ೦೦೬

KARNATAKA STATE OPEN UNIVERSITY
Manasagangotri, Mysore - 570 006

M.A. (FINAL)

SANSKRIT
- ENGLISH MEDIUM

GRAMMAR

SAMĀSA PRAKARAṆAM - 4

331

COURSE - 8

BLOCK - 18

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ಇರುವ ಅವಕಾಶಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪ್ರಜಾತಂತ್ರೀಕರಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಲಾಗಿದೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀತಿ 1986

The Open University system has been initiated in order to augment opportunities for higher education and as instrument of democrating education.

National Education Policy 1986

ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯವು ದೂರಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಬಹುಮಾಧ್ಯಮಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತದೆ. ....ವಿದ್ಯಾಕಾಂಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಜ್ಞಾನ ಸಂಪಾದನೆಗಾಗಿ ಕಲಿಕಾ ಕೇಂದ್ರಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವ ಬದಲು, ಜ್ಞಾನ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ವಿದ್ಯೆ ಕಲಿಯುವವರ ಬಳಿ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವ ವಾಹಕವಾಗಿದೆ.

ಡಾ. ಕುಳಂದೈಸ್ವಾಮಿ

"The Open University system makes use of Multimedia in distance education system. .... it is vehicle which transports knowledge to the place of learners rather than transport to the place of learning.

Dr. Kulandai Swamy

ವಿಶ್ವಮಾನವ ಸಂದೇಶ

ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮಗುವು ಹುಟ್ಟುತ್ತಲೇ - ವಿಶ್ವಮಾನವ. ಬೆಳೆಯುತ್ತಾ ನಾವು ಅದನ್ನು 'ಅಲ್ಪಮಾನವ'ನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತೇವೆ. ಮತ್ತೆ ಅದನ್ನು 'ವಿಶ್ವಮಾನವ'ನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವುದೇ ವಿದ್ಯೆಯ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಬೇಕು.

ಮನುಜ ಮತ, ವಿಶ್ವ ಪಥ, ಸರ್ವೋದಯ, ಸಮನ್ವಯ, ಪೂರ್ಣದೃಷ್ಟಿ ಈ ಪಂಚಮಂತ್ರ ಇನ್ನು ಮುಂದಿನ ದೃಷ್ಟಿಯಾಗಬೇಕಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ, ನಮಗೆ ಇನ್ನು ಬೇಕಾದುದು ಆ ಮತ ಈ ಮತ ಅಲ್ಲ; ಮನುಜ ಮತ. ಆ ಪಥ ಈ ಪಥ ಅಲ್ಲ; ವಿಶ್ವ ಪಥ. ಆ ಒಬ್ಬರ ಉದಯ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ; ಸರ್ವರ ಸರ್ವಸ್ತರದ ಉದಯ. ಪರಸ್ಪರ ವಿಮುಖವಾಗಿ ಸಿಡಿದು ಹೋಗುವುದಲ್ಲ; ಸಮನ್ವಯಗೊಳ್ಳುವುದು. ಸಂಕುಚಿತ ಮತದ ಆಂಶಿಕ ದೃಷ್ಟಿ ಅಲ್ಲ; ಭೌತಿಕ ಪಾರಮಾರ್ಥಿಕ ಎಂಬ ಭಿನ್ನದೃಷ್ಟಿ ಅಲ್ಲ; ಎಲ್ಲವನ್ನು ಭಗವದ್ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕಾಣುವ ಪೂರ್ಣದೃಷ್ಟಿ.

ಕುವೆಂಪು

Gospel of Universal Man

Every Child, at birth, is the universal man. But, as it grows, we turn it into "a petty man". It should be the function of education to turn it again into the enlightened "universal man".

The Religion of Humanity, the Universal Path, the Welfare of All, Reconciliation, the Integral Vision- these *five mantras* should become View of the Future. In other words, what we want henceforth is not this religion or that religion, but the Religion of Humanity ; not this path or that path, but the Universal Path ; not the well-being of this individual or that individual, but the Welfare of All ; not turning away and breaking off from one another, but reconciling and uniting in concord and harmony ; and, above all, not the partial view of a narrow creed, not the dual outlook of the material and the spiritual, but the Integral Vision of seeing all things with the eye of the Divine.

Kuvempu

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

हिन्दी एम .ए. पैनल - प्रथम पत्र

KSOU
MGM -06

ब्लाक सं

18

" SAMĀSAPRAKARAṆAM "

Unit No. 1 to 4 **Page No.**

अनुक्रमणिका : -

Unit 1	समासाश्रयविधिप्रकरणम् (Contd.)	1 - 22
Unit 2	समासाश्रयविधिप्रकरणम् (Contd.)	23 - 40
Unit 3	समासाश्रयविधिप्रकरणम् (Contd.)	41 - 62
Unit 4	समासाश्रयविधिप्रकरणम् (Contd.)	63 - 80

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

COURSE DESIGN AND EDITORIAL COMMITTEE

Prof. B.A. Vivek Rai
Vice-Chancellor & Chairman
Karnataka State Open University
Mysore - 570 006.

Prof. K.T. Shivanna
Dean (Academic) - Convener
Karnataka State Open University
Mysore - 570 006.

Dr. N. Radhakrishna Bhat
Chairman
Department of Studies
and Research in Sanskrit
Karnataka State Open University
Mysore - 570 006.

Editor & Subject Co-ordinator

Dr. M. Sivakumaraswamy
Professor of Sanskrit (Retd.)
Bangalore University,
Bangalore - 560 056

Course Writer

Developed by Academic Section, KSOU, Mysore.

Karnataka State Open University, 2004.

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeography or any other means, without permission in writing from the Karnataka State Open University.

Further information on the Karnataka State Open University Programmes may obtained from the University's Office at Manasagangotri, Mysore - 6.

Printed and Published on behalf of Karnataka State Open University, Mysore- 6 by
Registrar (Administration).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

प्रस्तावना

प्रियाः संस्कृतविद्यार्थिनः

अस्मदीयकर्णाटकराज्यमुक्तविश्वविद्यानिलयस्यस्नातकोत्तरशिक्षणविभागे अन्तिमवर्षस्य संस्कृतकक्ष्यां प्रवेष्टृभ्यः भवद्भ्यः सर्वेभ्यः हार्दं सुस्वागतं व्याहरामि।

जगतीतलस्य प्राचीनतमभाषासु अग्रिमपङ्क्तौ विराजमाना संस्कृतभाषा अद्वितीयत्वेन वर्तते। वैदिकसंस्कृतं लौकिकसंस्कृतमिति संस्कृतं द्विधा विभक्तमस्ति। क्रिस्तपूर्वकाले वेदेषु दृश्यमानेयं भाषा क्रिस्तपूर्वपञ्चमशतके काव्यस्वरूपमलभत इति विदग्धाः विद्वांसः वदन्ति। उत्तरोत्तरकाले संस्कृतभाषासौ उन्नतशिक्षण-शासन-लेखन-काव्यादिषु सततं समुपयुज्यमाना सती सर्वत्र व्याप्तासीत्। विश्वस्य प्राचीनतमभाषासु संस्कृतभाषैव प्रप्रथमा इति भाषाविदः विमर्शकाश्च कथयन्ति। प्रायः लोके पञ्चसहस्र-वर्षाधिकम् इतिहासं लब्धवती संस्कृतादन्या भाषा एकापि नास्ति।

चत्वारो वेदाः विविधानि शास्त्राणि रामायण-महाभारतनामकादीतिहासाः अष्टादशपुराणानि-उपपुराणानि षड्दर्शनानि अनेकानि काव्यानि शास्त्र-व्याख्यानानि प्रशस्तयः शासनानि चाटुपद्यानि सुभाषितानीत्येवं रीत्या विविधप्रकारेषु निबद्धाः कृतयः संस्कृतवाङ्मये भूरि विलसन्ति। एतेषां परिचयः पाठ्यक्रमानुरोधेन यथावकाशं कारयिष्यते। संस्कृते विशेषाध्ययनार्थं गहनतमसंशोधनार्थं च युष्माकं सज्जीकरणमेव स्नातकोत्तरशिक्षणस्य मुख्यः उद्देशः।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

आसु अन्तिमवर्षस्य कक्ष्यासु यूयं वेदसूक्तानि उपनिषदं-भगवद्गीतां वैदिकसाहित्यचरित्रं कौटलीयम्-अर्थशास्त्रम् याज्ञवल्क्यस्मृतिं वाल्मीकिरामायणे सुन्दरकाण्डस्य कांश्चन सर्गान् प्रबन्धलेखनानि वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां समासप्रकरणं भाषाशास्त्रम् आनन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोकं मम्मटस्य काव्यप्रकाशं प्राचीनार्वाचीनालङ्कारिकाणां परिचयं भारतीय-पाश्चात्यसाहित्यविमर्शयोः तुलनात्मकमध्ययनं च करिष्यथ।

युष्माकं स्वाध्यायसुलभाय स्वयंबोधनपद्धत्या (SIM) उपर्युक्तविषयेषु पाठाः विशिष्टरूपेण विद्वद्भिः आरचितास्सन्ति। अनेके विद्वांसः एतान् पाठान् महता परिश्रमेण सज्जीकृतवन्तः तेषां साहाय्यं सकार्तज्ञं संस्मरामि।

यूयं सर्वे एतान् सम्यगधीत्य एतेषु विषयेषु विशिष्टं ज्ञानं सम्पादयत इत्याशासे। "श्रद्धयाग्निः ज्ञानं समिध्यते" इति वेदवाण्यनुसारात् युष्माभिः श्रद्धाकृतमध्ययनं फलप्रदं यशःप्रदं च भूयादिति मदीयः आशयः। शुभं भवतु।

जीयात् गीर्वाणभारती

डा.एन्. राधाकृष्ण भट्
संस्कृतविभागाध्यक्षः
कर्णाटकराज्य-मुक्तविश्वविद्यानिलयः
मानसगङ्गोत्री, मैसूरु

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Block 18

unit - 1

Vyākaraṇa

समासाश्रयविधिप्रकरणम्

18.1.1. 1003. ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ।। ६.१.१३ ।।

18.1.2. 1004. सम्प्रसारणस्य ।। ६.३.१३९ ।।

18.1.3. 1005. बन्धुनि बहुव्रीहौ ।। ६.१.१४ ।। वार्तिकम् ।

18.1.4. 1006. इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ।। ६.३.६५ ।।

18.1.5. 1007 कारे सत्यागदस्य ।। ६.३.७० ।। वार्तिकानि ।

18.1.6. 1008. रात्रेः कृति विभाषा ।। ६.३.७२ ।।

18.1.7. 1009. सहस्य सः संज्ञायाम् ।। ६.३.७८ ।।

18.1.8. 1010. ग्रन्थान्ताधिके च ।। ६.३.७९ ।।

18.1.9. 1011. द्वितीये चानुपाख्ये ।। ६.३.८० ।।

18.1.10. 1012. समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ।। ६.३.८४ ।।

18.1.11. 1013 ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो
वचनबन्धुषु ।। ६.३.८५ ।।

18.1.12. 1014. चरणे ब्रह्मचारिणि ।। ६.३.८६ ।।

18.1.13. 1015. तीर्थे ये ।। ६.३.८७ ।।

18.1.14. 1016. विभाषोदरे ।। ६.३.८८ ।।

18.1.15. 1017. दृग्दृशवतुषु ।। ६.३.८९ ।।

18.1.16. 1018. इदंकिमोरीश्की ।। ६.३.९० ।।
वार्तिके ।

18.1.17. Questions

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

18.1.1 1003. ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ ६.१.१३ ॥

वृत्तिः - ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे ।

By प्रत्ययग्रहणपरिभाषा we have to take ष्यङ् as ष्यङन्त । The meaning of the sutra is -

In a तत्पुरुष compound, the पूर्वपद that ends in ष्यङ् gets सम्प्रसारण (here य changes into इ) when the उत्तरपद is पुत्र or पति ।

Examples :-

(1) कुमुदस्येव गन्धोऽस्य gives rise to कुमुदगन्धिः, a Bahuvrihi as per सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च (under Sutra No.830 - अनेकमन्यपदार्थे । There is इत्त्व as per उपमानाच्च (No.876). Then in the sense of कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री, there is अण् as per तस्यापत्यम् (No.1088). The अ final is replaced by ष्यङ् (य) according to अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे (No.1198). This gives the form कौमुदगन्ध्य, with इकारलोप by यस्येति च (311) and आदिवृद्धि as per तद्धितेष्वचामादेः (No.1075). आप् is added as per यङश्चाप् (No.528) in the feminine. कौमुदगन्ध्या is the form. Then कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः, here ष्यङन्तपूर्वपद gets सम्प्रसारण (i.e., इ for य) as per the present rule. The form is now कौमुदगन्धिपुत्रः । Here we look forward to the next sutra -

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.1.2. 1004. सम्प्रसारणस्य ।। ६.३.१३९ ।।

वृत्तिः - सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे ।

A सम्प्रसारण becomes lengthened when an उत्तरपद follows. Thus in कौमुदगन्धिपुत्रः, इकार substitute for य (सम्प्रसारण) changes into ई (i.e. gets lengthened) and the form is कौमुदगन्धीपुत्रः।

(2) Similarly कौमुदगन्ध्याः पतिः कौमुदगन्धीपतिः । सम्प्रसारण for ष्यङन्त and दीर्घ for सम्प्रसारण as before.

Here we do not get optionally a short vowel in कौमुदगन्धी by इको ह्रस्वः - (No.999) because the optionality is restricted (व्यवस्थितविभाषा). By this व्यवस्थितविभाषा the सम्प्रसारण is one of the cases where the option does not operate.

Here is a question - Let what is said about कौमुदगन्धीपुत्र be true. Then करीषं (गोमहिषादिपुरीषम्) ; करीषगन्ध इव गन्धः यस्य सः करीषगन्धिः (as in the case of कुमुदगन्धिः). करीषगन्धेः अपत्यं स्त्री कारीषगन्ध्या (like कौमुदगन्ध्या). Then परमा चासौ कारीषगन्ध्या चेति (कर्मधारये) परमकारीषगन्ध्या, तस्याः पुत्रः परमकारीषगन्धीपुत्र (like कौमुदगन्धीपुत्रः).

Here it is objected that सम्प्रसारण is not possible, because ष्यङ् is enjoined after करीषगन्धिशब्द । Hence, the पूर्वपद being परम and कारीषगन्ध्या which is ष्यङन्त being not the पूर्वपद, the latter cannot have the सम्प्रसारण enjoined by the present sutra after the ष्यङन्त

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

पूर्वपद । When सम्प्रसारण itself is not there, there is no question of its lengthening.

The answer to this objection is through a परिभाषा । The maxim (परिभाषा) is "स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने च ।" The general maxim is that when a प्रत्यय is spoken of, it stands for the whole word which we get by adding that प्रत्यय and not for itself only. Hence when we say that ष्यङ् take सम्प्रसारण, we mean that the entire word (here परमकारीषगन्ध्या) takes it in its ष्यङ् portion. Thus परमकारीषगन्धीपुत्रः with सम्प्रसारण and दीर्घ, is justifiable.

Further the परिभाषा - "स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने च" modifies the above maxim declaring that when a स्त्रीप्रत्यय is not in an उपसर्जन, the प्रत्यय is applicable to the entire word at the end of which it is found. In परमकारीषगन्धीपुत्र, the विग्रह is परमा च असौ कारीषगन्ध्या च परमकारीषगन्ध्या, तस्याः पुत्रः । Here कारीषगन्ध्या is not an उपसर्जन । Consequently, in its case rule आङः सम्प्रसारणम् - (No.1003) applies and then सम्प्रसारणस्य (No.1004) also operates. Hence परमकारीषगन्ध्या is taken as the पूर्वपद and everything is on right lines.

But when there is उपसर्जन, the rules do not operate and the सम्प्रसारण and दीर्घ do not come. For instance in अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः, the विग्रह is अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्याम् अतिकारीषगन्ध्या, तस्याः पुत्रः । Here कारीषगन्ध्या is an उपसर्जन । ष्यङ् is after that उपसर्जन । Hence कारीषगन्ध्या is not taken as the पूर्वपद । Hence there is no सम्प्रसारण

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

and दीर्घ । The form is अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः only. So is अतिकारीषगन्ध्यापतिः ।

18.1.3. 1035. बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ ६.१.१४ ॥

वार्तिकम् ।

वृत्तिः - बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः सम्प्रसारणं स्याद् बहुव्रीहौ ।

In a बहुव्रीहि with बन्धु as its उत्तरपद, the ष्यङन्त word preceding the उत्तरपद gets सम्प्रसारण ।

Example :-

कारीषगन्ध्या बन्धुर्यस्य इति कारीषगन्धीबन्धुः । The derivation of कारीषगन्ध्या from करीषगन्धेः अपत्यं स्त्री. with the addition of ष्यङ्, इकारलोप, आदिवृद्धि and आप् is shown above. Now in कारीषगन्ध्या बन्धु, there is सम्प्रसारण of य (of ष्यङ्) and दीर्घ of the सम्प्रसारण as बन्धुशब्द is the उत्तरपद ।

Why say बहुव्रीहौ? See कारीषगन्ध्यायाः बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । This is तत्पुरुष । Hence according to this sūtra, there is no सम्प्रसारण for य and there is no दीर्घ of the सम्प्रसारण ।

In the विग्रहवाक्य we have taken the word बन्धु in the masculine. The neuter form as बन्धुनि (instead of बन्धौ) in the Sūtra is with reference to the form of the word but not with reference to its meaning (gender). Bhaṭṭoji says - "क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ।"

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

वार्तिकम् ।

मातज्मातृकामातृषु वा ।। (वा.३४४६)

The सम्प्रसारण for ष्यङ् (य) is optional in a बहुव्रीहि when मातच्, मातृक or मातृ follows.

Examples :-

(1) कारीषगन्धीमातः - कारीषगन्ध्यामातः । Here by this निपातन only मातृशब्द has the substitute मातच् । The कप् prescribed by नद्यृतश्च (No.833) comes in optionally and when there is no कप्, मातृ optionally changes to मातच् । This is in बहुव्रीहि only, but not in a षष्ठीतत्पुरुष as कारीषगन्ध्यायाः माता कारीषगन्ध्यामाता । Since मात is a चित् (मातच्), there is चित्स्वर here (by चितः - No.3710) overruling the बहुव्रीहिस्वर which is पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व (बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् - No.3735).

Bhattoji says - "अत एव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशः, नद्यृतश्च (सू.८३३) इति कब्विकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम्, नेह - कारीषगन्ध्यायाः माता कारीषगन्ध्यामाता । चित्त्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते ।"

Similarly (2) कारीषगन्धीमातृकः - कारीषगन्ध्यामातृकः । and (3) कारीषगन्धीमाता - कारीषगन्ध्यामाता

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.1.4. 1006. इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ।। ६.३.६५ ।।

वृत्तिः - इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् ।

The आ of इष्टका, इषीका and माला and of those words ending in them (इष्टका, etc.,) is shortened when चित, तूल and भारि are respectively the उत्तरपदs.

Examples :- (i) इष्टकचितम् - पक्वेष्टकचितम् ।

(ii) इषीकतूलम् - मुञ्जेषीकतूलम् ।

(iii) मालभारी - उत्पलमालभारी ।

Here in each of the pairs the first one stands for the words इष्टका, etc., and the second one stands तदन्तs with the respective उत्तरपदs. In all the case there is shortening of आ । The समासs are as per कर्तृकरणे कृता बहुलम् । (No.694).

18.1.5. 1007 कारे सत्यागदस्य ।। ६.३.७० ।।

वार्तिकानि ।

वृत्तिः - मुम् स्यात् ।

मुम् is the augment of सत्य and अगद when कार follows as the उत्तरपद । मुम् is taken by अनुवृत्ति from अरुर्द्विषत् - (No.2642).

Examples :- (i) सत्यङ्कारः ।

(ii) अगदङ्कारः ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

In मुम्, मकार is इत् and उकार is for उच्चारण । कारः is from कृ with भावे घञ् । सत्यस्य कारः, अगदस्य कारः । मुम् being a मित्, it comes after the final vowel of the word to which it is an आगम - मिदचोऽन्त्यात्परः (No.37).

वार्तिकानि ।

(1) अस्तोश्चेति वक्तव्यम् । (वा.३६७३)

अस्तु takes मुम् when कार is the उत्तरपद । अस्तु is an अव्यय having the form similar to the तिङन्त form (लोट्, प्र.पु., ए.व. of अस्). Thus according to this Vārtika अस्तु takes मुम् before कार and the form is अस्तुङ्कारः । It means acceptance (स्वीकरणम्). It is also a god.

(2) धेनोर्भव्यायाम् । (वा.३६७५)

धेनु takes मुम् when भव्या is the उत्तरपद । Thus we have धेनुंभव्या । It means a cow before it gives birth to the first calf. धेनुश्चासौ भव्या च - is the विग्रह । Since भव्या belongs to the मयूरव्यंसकादि class, it has परनिपात in the समास ।

(3) लोकस्य पृणे । (वा.३६७६)

लोक takes मुम् which पृण follows as the उत्तरपद । Thus we have लोकंपृणः । It may be objected that when taken as लोकं पृणाति with कर्मण्यण् and रपर, it must be पर्णः । The answer is - "पृण इति मूलविभुजादित्वात् कः ।" (Bhaṭṭoji), i.e., here पृण is the form with क because लोकंपृण is a word belonging to the मूलविभुजादि class.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(4) इत्येऽनभ्याशस्य (वा.३६७७)

अनभ्याश takes मुम् when इत्य is the उत्तरपद । Thus we have अनभ्याशमित्यः । (one who should be avoided from a distance). अभ्याश means समीपम्, अनभ्याश means दूरम् । इत्यः - गन्तव्यः ; कर्मणि क्यप् as per 'एतिस्तु –' (No.2857) This is सुप्सुपासमास ।

(5) भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे । (वा.३६७८)

भ्राष्ट्र and अग्नि take मुम् when इन्ध is the उत्तरपद ।

Examples :- (i) 'भ्राष्ट्रम्' धान्यादिभर्जनार्हं पात्रम् ; तद् इन्धे तापयतीति भ्राष्ट्रमिन्धः । कर्मण्यण्, उपपदसमास ।

(ii) अग्निमिन्धः । It means अग्निं प्रज्वलयति, lights the fire.

(6) गिलेऽगिलस्य । (वा.३६७९)

Words except गिल take मुम् when गिल is the उत्तरपद ।Thus we have तिमिङ्गिलः । Why say अगिलस्य? See गिलगिलः । When गिल follows गिल does not take मुम् because of that prohibition in the वार्तिक । तिमि is a kind of fish. तं गिलतीति तिमिङ्गिलः । मूलविभुजादित्वात् कः । उपपदसमासः । गिलगिल is also a kind of fish.

(7) गिलगिले च । (वा.३६८०)

Words except गिल take मुम् when गिलगिल is the उत्तरपद । Thus we have तिमिङ्गिलगिलः । तिमिङ्गिलं गिलतीति तिमिङ्गिलगिलः । षष्ठीसमास ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(3) उष्णभद्रयो करणे । (वा.३९९१)

उष्ण and भद्र take मुम् when करण is the उत्तरपद । Thus - उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् । षष्ठीसमासs.

18.1.6. 1008. रात्रेः कृति विभाषा ।। ६.३.७२ ।।

वृत्तिः - कृदन्ते परे (रात्रेः मुम् वा स्यात् ।)

The word रात्रि takes मुम् optionally if a कृदन्त word is an उत्तरपद ।

Examples :- (i) रात्रिञ्चरः - रात्रिचरः । चरेष्टः (No.2930). चरः is a कृदन्त । When it is an उत्तरपद, मुम् comes optionally to रात्रि ।

Similarly (ii) रात्रिमटः - रात्र्यटः । अटः is also a कृदन्त (मूलविभुजादित्वात् कः). Both are उपपदसमासs.

In the case of खित् affixes, the मुम् is compulsory as per the sutra अरुर्द्विषत् - (No.2942). See रात्रिंमन्यः । Here मुम् is नित्य । "आत्ममाने खश्च" (No.2993) इति खश् (a खित्). Hence this optionality should be understood with reference to the words ending in प्रत्ययs other than खित् प्रत्ययs.

18.1.7. 1009. सहस्य सः संज्ञायाम् ।। ६.३.७८ ।।

वृत्तिः - उत्तरपदे ।

सह is substituted by स when an उत्तरपद follows and when the

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

compound is a proper name. This is an exception to the rule वोपसर्जनस्य (No.849).

Examples :- सपलाशम् । It is बहुव्रीहि - पलाशैः सह - as per तेन सहेति तुल्ययोगे (No.848). It is the name of a वन ।

Why say संज्ञायाम्? See सहयुध्वा । Here the compound सहयुध्वा is not a name. Hence सह has not been substituted by स । The compound is with क्वनिप् as per सहे च (No.3006) in the sense of सह योधितवान् ।

Actually it is a तत्पुरुष compound but not a बहुव्रीहि । Hence वोपसर्जनस्य (No.849) also does not apply and even optional स-भाव for सह is not possible.

18.1.8. 1010. ग्रन्थान्ताधिके च ।। ६.३.७९ ।।

वृत्तिः - अनयोरर्थयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे ।

सह is substituted by स also when the उत्तरपद implies the end of a text (subject) of study or an excess over the proper of measure of something. ग्रन्थान्तश्च अधिकं च, अनयोः समाहारः ग्रन्थान्ताधिके - a समाहारद्वन्द्व ।

Examples :-

(i) समुहूर्तं ज्योतिषमधीते । मुहूर्तेन सह (ज्योतिषम् अधीते) । तेन सह - (No.848) इति समासः (बहुव्रीहिः). The word मुहूर्त means time in its

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

primary sense and it secondarily means मुहूर्तविधिपरग्रन्थ । Hence the compound cannot be formed as per अव्ययीभावे चाकाले (No.660). Since that सूत्र does not operate, the present Sūtra is told. This is an example of ग्रन्थान्त ।

(ii) सद्रोणा खारी । It means द्रोणपरिमाणादधिका (खारी). Since it belongs to मयूरव्यंसकादि class, there is the compounding of सह with the उत्तरपद implying the meaning of "excess" and there is स-भाव for सह ।

There is another reading as अनयोः परयोः (instead of अनयोर्ग्रयोः). Whatever the reading these words are taken as the विशेषण of उत्तरपदयोः although the reading is उत्तरपदे in keeping with the अधिकारसूत्र । But वृत्तिकार (वार्तिककार) explains the sūtra in a different way on the impression that the 'end' and 'excess' are implied by the word सह as - "ग्रन्थान्ते अधिके च वर्तमानस्य सहशब्दस्य" (सः स्यादुत्तरपदे). Accordingly the सूत्र should mean - "सह is substituted by स when it means the end of a subject (text) or the excess over the proper measure and when an उत्तरपद follows."

18.1.9. 1011. द्वितीये चानुपाख्ये ।। ६.३.८० ।।

वृत्तिः - अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् ।

सह becomes स when an उत्तरपद follows if the subordinate one has to be inferred but not directly perceived. द्वितीय is secondarily

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

used in the sense of subordinate one or dependent one. Then उपाख्यायते प्रतीयते उपलभ्यते इति उपाख्यम्, तदन्यद् अनुपाख्यम्, तस्मिन्। It means अनुमेयम्।

Example :- सराक्षसीका निशा । राक्षस्या सह - By तेन सह - (No.848) this compound is formed with कप् as per नद्यृतश्च (No.833). When वोपसर्जनस्य (849) brings in optionality regarding the substitution of स for सह. the present sūtra comes as an exception to it and enjoins regular substitution of स for सह । Here राक्षसी is not actually found, but inferred on the ground that it is the night (निशा). Bhaṭṭojī says - राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशायामनुमीयते।

18.1.10. 1012. समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ।। ६.३.८४ ।।

वृत्तिः - समानस्य सः स्यादुत्तरपदे, न तु मूर्धादिषु ।

समान is substituted by स in the Vedas when an उत्तरपद other than मूर्धन्, प्रभृति, or उदर्क follows.

Examples :- "(i) अनु भ्राता सगर्भ्यः । (ii) अनु सखा सयुथ्यः । (iii) यो नः सनुत्यः।"

Here सगर्भ्यः means 'समाने गर्भे भवः', सयुथ्यः 'समाने यूथे भवः' and सनुत्यः 'समाने नुते भवः'. In the sense of तत्र भवः these compounds are formed according to the sutra सगर्भसयूथसनुताद्यन् (No.3460) with यन् प्रत्यय।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Why say अमूर्धादिषु? See समानमूर्धा, समानप्रभृतयः and समानोदर्काः। Here due to the prohibition regarding the substitution of स for समान when the मूर्धा, etc., are the उत्तरपदs, there is no स-भाव in these instances.

Further in this sūtra समान is taken separately by योगविभाग in order to account for some compounds. With योगविभाग as समान सः is taken by अनुवृत्ति from the sutra सहस्य सः - (No.1009). This means that समान is substituted by स when an उत्तरपद follows both in Vedas and classical Sanskrit. As a result of this we have the समासs like सपक्षः, साधर्म्यम्, सजातीयम्, etc. समानः पक्षः यस्य सपक्षः with स-भाव for समान । समानो धर्मो यस्य सधर्मा ; there स-भाव for समान : तस्य भावः साधर्म्यम् । Since it belongs to the ब्राह्मणादि class, there is ष्यञ्। समाना जातिः यस्य सजातीयम् ; समान gets सभाव ; there is छ as per जात्यन्ताच्छः बन्धुनि (No.1081) - छ = ईय । (No. 475).

This is the view of the काशिका । Bhattoji here observes that सहशब्द is there giving the meaning of similarity, as सदृशः सख्या ससखि (अव्ययीभाव). Similarly these बहुव्रीहि compounds सपक्षः, etc., can be taken as cases of अस्वपदविग्रह as समानः पक्षोऽस्य, etc. That is, समान is not compounded, but given in the place of सह in the विग्रहवाक्यs. Therefore there is no necessity of योगविभाग to account for these compounds. Bhattoji says - "अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति, सदृशः सख्या ससखीति यथा। तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः। समानः पक्षोऽस्येत्यादि।"

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.1.11. 1013 ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो वचनबन्धुषु ।। ६.३.८५ ।।

वृत्तिः - एषु द्वादशोत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः, सजनपदः इत्यादि।

समान is substituted by स when the उत्तरपद is one of the following twelve - ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नाम, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन and बन्धु ।

Examples :- (1) समानं ज्योतिः यस्य सज्योतिः, with the substitution of स for समान । (2) Similarly, समानं जनपदं यस्य सजनपदः । In the same way (3) समाना रात्रिर्यस्य सरात्रिः, (4) समानः नाभिः यस्य सनाभिः, (5) समानं नाम यस्य सनामा, (6) समानं गोत्रं यस्य सगोत्रः, (7) समानं रूपं यस्य सरूपः, (8) समानं स्थानं यस्य सस्थानः, (9) समानः वर्णः यस्य सवर्णः, (10) समानं वयः यस्य सवयाः, (11) समानं वचनं यस्य सवचनः and (12) समानः बन्धुः यस्य सबन्धुः ।

18.1.12. 1014. चरणे ब्रह्मचारिणि ।। ६.३.८६ ।।

वृत्तिः -ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्मवेदः, तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी, समानस्य सः, सब्रह्मचारी ।

When ब्रह्मचारिन् is the उत्तरपद, समान is substituted by स if equality in the matter of Vedic study (चरण) is implied. चरण is a school in Vedic study. ब्रह्मन् is Veda. The vow (व्रत) to study the

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Veda is also ब्रह्मन् (by transference of epithets). Hence ब्रह्मचारिन् is one who has taken up the vow to study Veda, i.e., one who practises that vow. समानः ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी । समान is substituted by स in the compound as per the present sutra, because one is equal to another in the matter of ब्रह्मचर्य ।

समानस्य सः सब्रह्मचारी is a wrong reading. It should be समानः सः सब्रह्मचारी is correct. This is a कर्मधारय compound. [इन् (णिनि) comes by सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छिल्ये (No.2988)]

18.1.13. 1015. तीर्थे च ।। ६.३.८७ ।।

वृत्तिः – तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्यः - एकगुरुकः । 'समानतीर्थे वासी' (सू.१६५८) इति यत्प्रत्ययः ।

समान gets substituted by स when तीर्थ is an उत्तरपद and when some तद्धित beginning with य has to be added.

Example :- सतीर्थ्यः । This is in the sense of समाने तीर्थे वासी । सप्तमी is in the sense of सामीप्य । समान is a synonym of एक । तीर्थशब्द stands for the गुरु । Hence the meaning is एकगुरुकः, a pupil who has the same Guru as another's. Here यत्प्रत्यय comes by समानतीर्थे वासी (No.1658). यत् is a यादिप्रत्यय ; the word तीर्थ is the उत्तरपद to which that यादिप्रत्यय is to be added. Then as per this rule समान as the पूर्वपद gets substituted by स ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.1.14. 1016. विभाषोदरे ।। ६.३.८८ ।।

वृत्तिः - यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव ।

समान gets optionally substituted by स when उदर comes as an उत्तरपद with an affix beginning with य to be added.

Example :- सोदर्यः - समानोदर्यः । समाने उदरे शयितः इति । Here उदर is the उत्तरपद and यादिप्रत्यय has to be added. Hence समान gets optionally substituted by स । When there is स-भाव it is सोदर्यः and when there is no स-भाव, it is समानोदर्यः । य-प्रत्यय by सोदराद्यः - (No.1660)

18.1.15. 1017. दृग्दृशवतुषु ।। ६.३.८९ ।।
वार्तिकम् ।

समान becomes स when दृश्, दृश or वतु is the उत्तरपद । Example:- (1) सदृक् । (2) सदृशः । Here दृग् and दृश् are the उत्तरपदs. Hence before them समान changes into स । समानो दृश्यते - in this sense दृश् gets क्विन् (in सदृक्) and कञ् (in सदृशः) by the sūtra समानान्ययोश्च (No.2974).

वार्तिकम् ।

दृक्षे चेति वक्तव्यम् । (वा.३९९२)

समान is substituted by स when दृक्षे is an उत्तरपद । Thus we have सदृक्षः । There is a वार्तिक in the form of क्सोऽपि वाच्यः

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(वा. २०३०) under समानान्ययोश्च (No.2974) which prescribes क्सप्रत्यय also. Then the उत्तरपद is दृक्ष । As per the present वार्तिक there is the substitution of स for समान ।

Then वतु as the उत्तरपद mentioned in the sūtra is to be given an example. It is not given here. It will be taken up in the next sūtra. This is what is meant when Bhattoji says - "वतुरुत्तरार्थः । " The purpose of taking वतु in the sūtra will be told in the next sutra.

16.1.16. 1018. इदंकिमोरीश्की ।। ६.३.९० ।।

वार्तिके ।

वृत्तिः - दृग्दृशवतुषु इदम ईश् किमः की स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । वतूदारहरणं वक्ष्यते ।

इदम् is substituted by ईश् (ई) and किम् by की when दृश्, दृश or वतु follow as the उत्तरपद ।

Examples :-

(i) ईदृक् । इदमिव दृश्यते is the meaning.

(ii) ईदशः - इदमिव दृश्यते is the meaning.

When दृश् follows त्यदादि words क्विन् and कञ् are the two प्रत्ययs as per त्यदादिषु दशः - (No.439). When क्विन् comes दृश् is the उत्तरपद and when कञ् comes दृश is the उत्तरपद। Before these उत्तरपदs इदम् gets substituted by ईश् (ई).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(iii) कीदृक् and (iv) कीदृशः - दृश् and दृश with क्विन् and कञ् are the उत्तरपदs as shown above. Before them किम् is substituted by की ।

The example with वतु will be given.

वार्तिकं ।

(1) दृक्षे चेति वक्तव्यम् । (वा.३६६२)

इदं is substituted by ईश् (ई) and किम् by की when दृक्ष, too, is the उत्तरपद । Thus we have ईदृक्षः and कीदृक्षः । दृक्ष is with क्सप्रत्यय as explained under No.1017.

Bhattoji quotes आ सर्वनाम्नः (No.430) to note that in the case of सर्वनाम the final letter changes into आ when दृश्, दृश and वतु follow and gives the following वार्तिक -

(2) दृक्षे च । (वा.३६६२)

The final letter of a सर्वनाम changes into आ also when दृक्ष follows.

Thus we have the examples :- तादृक्, तादृशः, तावान् (with वतु) and तादृक्षः । तदिव दृश्यते - तादृक् and तादृशः। By त्यदादिषु दृशः - (No.439) दृश् get क्विन् and कञ् (तादृश् and तादृश) । तत् परिमाणमस्य - तावान्। Here वतुप् comes as per the sutra यत्तदेभ्यः परिमाणे वतुप् (No.1840). तदिव दृश्यते - तादृक्षः। Here क्सप्रत्यय comes by the वार्तिक - क्सोऽपि वाच्यः, coming under समानान्ययोश्च (No.2974).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

In the case of अदस्, आ comes first, सवर्णदीर्घ comes next to give the forms अदादृक्, अदादृशः, अदादृक्षः । Now द् becomes म् and आ becomes ऊ । (Bhattoji - दीर्घ । मत्वोत्वे ।) Then we have the forms अमूदृक्, अमूदृशः, अमूदृक्षः ।

18.1.17. Questions

18.1.17. 1. Explain the following sūtras :

(i) सम्प्रसारणस्य । (ii) इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ।

(iii) रात्रेः कृति विभाषा । (iv) सहस्य सः संज्ञायाम् ।

(v) चरणे ब्रह्मचारिणि । (vi) इदंकिमोरीश्की ।

18.1.17. 2. Explain the following Vartikas :

(i) मानज्ञातृकमातृषु वा । (ii) अस्तोश्चेति वक्तव्यम् ।

(iii) गिलेऽगिलस्य । (iv) उष्णभद्रयोः करणे ।

(v) लोकस्य पृणे । (vi) दृक्षे च ।

18.1.17. 3. Account for the following compounds :

(i) कौमुदगन्धीपुत्रः । (ii) सत्यङ्कारः ।

(iii) धेनुंभव्या । (iv) सपलाशम् ।

(v) सगर्भ्यः । (vi) सजनपदः ।

(vii) सतीर्थ्यः । (viii) अमूदृशः ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.1.17. 4. Write notes on the following :

(i) सहस्य सः ।

(ii) समानस्य सः ।

(iii) मुमागमः ।

18.1.17. 5. Explain the following :

(i) अत एव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशः, 'नद्यृतश्च' इति कब्विकल्पश्च ।

(ii) अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु 'अरुर्द्विषत् -' इति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिम्मन्यः ।

(iii) समानस्य इति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादिसिद्धमिति काशिका ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

NOTES

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Block 18

unit - 2

Vyākaraṇa

समासाश्रयविधिप्रकरणम् (Contd.)

18.2.1. 1019. समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८.३.८० ॥

18.2.2. 1020. भीरोः स्थानम् ॥ ८.३.८१ ॥

18.2.3. 1021. ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८.३.८३ ॥

18.2.4. 1022. सुषामादिषु च ॥ ८.३.९८ ॥

18.2.5. 1023. णि संज्ञायामगात् ॥ ८.३.९९ ॥

18.2.6. 1024. नक्षत्राद्वा ॥ ८.३.१०० ॥

18.2.7. 1025. अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोति कारकरागच्छेषु ॥ ६.३.९९ ॥

वार्तिकम् ।

18.2.8. 1026. अर्थे विभाषा ॥ ६.३.१०० ॥

18.2.9. 1027. कोः कत् तत्पुरुषेऽचि ॥ ६.३.१०१ ॥

वार्तिकम् ।

18.2.10. 1028. रथवदयोश्च ॥ ६.३.१०२ ॥

18.2.11. 1029. तृणे च जातौ ॥ ६.३.१०३ ॥

18.2.12. 1030. का पथ्यक्षयोः ॥ ६.३.१०४ ॥

18.2.13. 1031. ईषदर्थे ॥ ६.३.१०५ ॥

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.2.14. 1032. विभाषा पुरुषे ।। ६.३.१०६ ।।

4.12.15. 1033. कवं चोष्णे ।। ६.३.१०७ ।।

4.12.16. 1034. पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।। ६.३.१०८ ।।

वार्तिके ।

18 2.17. Questions

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.2.1. 1019. समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ।। ८.३.८० ।।

वृत्तिः - अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः। समासे किम् - अङ्गुलेः सङ्गः ।

When the word सङ्ग comes after अङ्गुलि in a compound, its स becomes ष (cerebral sibilent).

Example :- अङ्गुलेः सङ्गः अङ्गुलिषङ्गः । अङ्गुलि सङ्ग after सुब्लुक् । Then इण्कोः (No.211) might come to change स into ष । But it is prohibited by सात्पदाद्योः (No.2123). When षत्व for स is thus prohibited, there is the प्रतिप्रसव in the form of the present sutra to give षत्व to स in सङ्गः after अङ्गुलि ।

Why say समासे? See अङ्गुलेः सङ्गः । Only when there is समास, स changes to ष । Otherwise there is no षत्व for it as clear from the विग्रहवाक्य ।

18.2.2. 1020. भीरोः स्थानम् ।। ८.३.८१ ।।

वृत्तिः - भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् समासे । भीरुष्ठानम् ।

When the word स्थान comes after भीरुशब्द, its स changes into the cerebral ष in a compound. स्थानम् in the sūtra is in प्रथमा in the sense of षष्ठी । Here also भीरोः is in पञ्चमी as is the case with अङ्गुलेः in the previous sūtra. Then it is clear that भीरुशब्द is the

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

पूर्वपद and स्थानशब्द is the उत्तरपद । With the change of स into ष the form of the compound is भीरुष्ठानम् । There is the प्रतिप्रसव in this sūtra after षत्व is prohibited by सात्पदाद्योः (No.2123) as before. भीरुष्‌ थानम् - here ष्टुना ष्टुः (No.113) operates and there is ष्टुत्व । Thus we have भीरुष्ठानम् ।

It should be noted here also that this षत्व happens only in a समास as before. Hence there is no षत्व in a विग्रह as भीरोः स्थानम् ।

18.2.3. 1021. ज्योतिरायुषः स्तोमः ।। ८.३.८३ ।।

वृत्तिः - आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासे किम्? ज्योतिषः स्तोमः ।

When स्तोम comes as an उत्तरपद after ज्योतिस् and आयुस् in a compound, its स changes into its cerebral counterpart (ष).

Examples:- (1) ज्योतिषः स्तोमः ज्योतिष्टोमः ।

(2) आयुषः स्तोमः आयुष्टोमः ।

In both the cases स of स्तोम changes into ष as per this rule and there is ष्टुत्व as per ष्टुना ष्टुः (No.113). Again there is प्रतिप्रसव of षत्व after the prohibition by सात्पदाद्योः (No.2123).

ज्योतिस् स्तोमः, आयुस् स्तोमः - ज्योतिःष्टोमः, आयुःष्टोमः । When there is विसर्गलोप as per खर्परे शरि - (No.151), the forms are ज्योतिष्टोमः and आयुष्टोमः । When there is no विसर्गलोप the forms

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

are ज्योतिष्टोमः and आयुष्टोमः । Why say समासे? See ज्योतिषः स्तोमः, no षत्व and ष्टुत्व ।

18.2.4. 1022. सुषामादिषु च ।। ८.३.९८ ।।

वृत्तिः - सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्धिः ।

The words in the सुषामादिगण have their स changed into ष These words are actually listed with षत्व effected in them. This sutra is also a प्रतिप्रसव of सात्पदाद्योः (No.2123).

Examples :- शोभनं साम यस्य सुषामा (प्र.वि., ए.व. of सुषामन्). Similarly शोभनः सन्धिः सुषन्धिः । The former is a बहुव्रीहि while the latter is a कर्मधारय ।

18.2.5. 1023. एति संज्ञायामगात् ।। ८.३.९९ ।।

वृत्तिः - सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । एति किम्? हरेसक्थम् । संज्ञायां किम्? पृथुसेनः । अगात् किम्? विश्वक्सेनः । इण्कोः इत्येव । सर्वसेनः ।

एति is सप्तमी ए.व. of एत् । It means एति परे । इण्कोः and सस्य are taken by अनुवृत्ति । अगात् is the विशेषण of इण्कोः । Thus 'अगात् गकारवर्जितात् इण्कोः परस्य सस्य एति परे षत्वं स्यात् संज्ञायां गम्यमानायाम् । स followed by ए and preceded by इण् (इ - उ) or कु (कवर्ग) with the exception of ग, changes into ष when the proper name is implied

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Example :- हरिषेणः । Here in हरिसेनः, स comes after इण् (इ in हरि) and is followed by ए and with its change into ष, the compound is a proper name as हरिषेण । Hence स has changed into ष । This is also a प्रतिप्रसव of सात्पदाद्योः (No.2123).

Why say एति? See हरिसक्थम् । Here स comes after इण् । Yet it is not followed by ए । Hence, it has not changed into ष ।

Why say संज्ञायाम्? See पृथुसेनः । पृथ्वी सेना यस्य सः पृथुसेनः, this is only a general attributive of a king but not a proper name. Hence स is not changed into ष although it comes after an इण् (उ).

Why say अगात्? See विश्वक्सेनः । Here स is followed by ए । Yet it comes after ग (विश्वग् सेनः - विश्वक् सेनः). Hence, it does not change into ष । विश्वग् is an अव्यय । When सकार is पर, ग् changes into क् as per खरि च (No.121).

For all this इण् or कु should precede. This is the rule. Hence in सर्वसेनः there is neither इण् nor कु preceding स, although it is followed by ए and it constitutes a proper name.

18.2.6. 1024. नक्षत्राद्वा ।। ८.३.१०० ।।

वृत्तिः - एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा । रोहिणीषेणः, रोहिणीसेनः। अगकारात् किम्? शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् ।

Here "एति संज्ञायाम् अगात्" (No.1023) is completely taken by अनुवृत्ति । Thus एति परे नक्षत्रवाचिनि पूर्वपदे अगात् सस्य षः स्यात्

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

संज्ञायां धौत्यायाम् । The meaning of the sutra is that स is substituted by ष optionally if followed by ए and if it comes after a word not ending in ग denoting a नक्षत्र, provided the change makes the compound a proper name.

Example :- रोहिणीषेणः । Here स comes after रोहिणीशब्द which denotes a नक्षत्र and is followed by ए । It is not preceded by गकार । Hence, it changes into ष । न becomes ण because of ष - रषाभ्यां नो णः समानपदे (No.235). With this change रोहिणीषेणः is a proper name. Since this is optional the form without षत्व is रोहिणीसेनः । The consequent णत्व for न is also not there.

Why say अगकारात्? See शतभिषक्सेनः । Here शतभिषज् is the name of a नक्षत्र । Its ज् becomes ग् by कुत्व and ग् becomes क् by चर्त्व । Since the ग् comes there, स does not change into ष although it is followed by ए and comes after a नक्षत्रवाचक ।

The statement आकृतिगणोऽयम् refers to सुषमादिगण contained in the sutra सुषमादिषु च (No.1022) whose scope is concluded here. On th basis of the form (with षत्व effected), words can be added to this गण । It is an inexhaustive गण । Hence, it is called आकृतिगण । Bhattoji here indicates that एति संज्ञायाम् and नक्षत्राद्वा are within the scope of the sutra सुषमादिषु च ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.2.7. 1025. अषष्ठ्यतृतीयास्थान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ।। ६.३.९९ ।।

वार्तिकम् ।

वृत्तिः - अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यात् आशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यत्कारकः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । 'अषष्ठी' इत्यादि किम् ? अन्यस्य अन्येन वा आशीः अन्याशीः ।

The word अन्य takes दुगागम (द्) in a compound when आशिस्, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक or राग follows and also when छ is to be added to it, provided it is not either षष्ठ्यन्त or तृतीयान्त । दुक् has उकार and ककार as इत् letters. Hence द् remains.

Examples :-

(i) अन्यदाशीः - अन्या आशीः is the विग्रह ।

(ii) अन्यदाशा - अन्या आशा ।

(iii) अन्यदास्था - अन्या आस्था ।

(iv) अन्यदास्थितः - अन्यः आस्थितः ।

(v) अन्यदुत्सुकः - अन्यः उत्सुकः ।

(vi) अन्यदूतिः - अन्या ऊतिः ।

(vii) अन्यत्कारकः - अन्यः कारकः ।

(viii) अन्यद्रागः - अन्यः रागः and

(ix) अन्यदीयः - अन्यस्मिन् भवः ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

In all these cases अन्य gets दुक्। दुक् being कित्, it becomes the अन्तावयव as per आद्यन्तौ टकितौ (No.36). अन्यदाशीः, etc., upto अन्यद्रागः are कर्मधारय compounds. In the case of अन्यदीयः there is छप्रत्यय in the sense तत्र भवः। छ gets ईय as its substitute - आयनेयी (No.475).

Why say अषष्ठ्यतृतीयस्थ? See अन्यस्य अन्येन वा आशीः अन्याशीः। षष्ठ्यन्त or तृतीयान्त अन्यशब्द does not take दुक्। Hence the form अन्याशीः।

The word अन्य belongs to गहादिगण which is an आकृतिगण।

It may be noted here that अन्येन आशीः can be a compound, when the तृतीया is हेतुतृतीया। It is a सुप्सुपासमास। But when it is कारकतृतीया, there cannot be a compound because of the absence of सामर्थ्य। Or सामर्थ्य can be obtained by अध्याहार as अन्यकृता आशीः अन्याशीः।

वार्तिकम्।

कारके छे च नायं निषेधः। (वा.५०४८).

The prohibition regarding षष्ठ्यन्त, etc., is not applicable in the compounds where कारक follows or where छ is to be added.

Thus - अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः। अन्यस्य अयम् अन्यदीयः। गहादेराकृतिगणत्वात् छः।

अन्यत्कारक is possible with दुक् coming to अन्य even when it is षष्ठ्यन्त, provided कारक follows. Similarly अन्यदीयः with दुक् is

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

possible in the sense of अन्यस्य अयम् when छ is to be added. छ is here available because गहादिगण is an आकृतिगण ।

"अन्यस्येदम् अन्यदीयम् । अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारकः" - This usage is found in the Mahabhasya.

18.2.8. 1026. अर्थे विभाषा ॥ ६.३.१०० ॥

When अर्थशब्द is the उत्तरपद अन्य gets दुक् optionally.

Example :- अन्यः अर्थः अन्यदर्थः - अन्यार्थः ।

अषष्ठ्यतृतीयास्थ applies here also. Hence अन्यस्य अन्येन वा अर्थः becomes अन्यार्थः only. There is no दुगागम as per the prohibition.

18.2.9. 1027. कोः कत् तत्पुरुषेऽचि ॥ ६.३.१०१ ॥

वार्तिकम् ।

वृत्तिः - अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नः । तत्पुरुषे किम्? कूष्ट्रो राजा ।

In a तत्पुरुष, कु changes to कत् when an उत्तरपद starting with an अच् (vowel) follows. कु is an अव्यय in the sense of कुत्सित (bad). When समास is to be formed as per कुगतिप्रादयः (No.761), कु gets कदादेश (substitute as कत्) if an अजादि उत्तरपद follows.

Examples :- (i) कुत्सितः अश्वः कदश्वः । (ii) कुत्सितम् अन्नं कदन्नम् । Bad or unserviceable horse and bad food. कु in the sense of कुत्सित

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

gets substituted by कत् in both.

Why say तत्पुरुषे? See कुत्सित उष्ट्रो यस्य सः राजा - कूष्ट्रो राजा ।
This is not a तत्पुरुष but a बहुव्रीहि । Hence कु does not change into
कत् even though the उत्तरपद उष्ट्र is an अजादि ।

वार्तिकम् ।

त्रौ च ।। (वा.३६६८)

If त्रि is the उत्तरपद (though it is not an अजादि) also, कु changes
into कत् । Thus we have कुत्सितास्त्रयः कत्रयः ।

18.2.10. 1028. रथवदयोश्च ।। ६.३.१०२ ।।

वृत्तिः - कद्रथः । कद्वदः ।

कु changes into कत् also when रथ or वद is the उत्तरपद । वदतीति
वदः । It means वक्ता (speaker).

Examples :- (i) कुत्सितः रथः कद्रथः ।

(ii) कुत्सितः वदः कद्वदः ।

कद्रथ means 'bad chariot' and कद्वद means 'bad speaker'.

18.2.11. 1029. तृणे च जातौ ।। ६.३.१०३ ।।

वृत्तिः - कत्तृणम् ।

When तृण is the उत्तरपद also कु changes into कत् provided the

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

compound is a class-name.

Example :- कत्तृणम् is a जातिविशेष । It is a sort of reed. "अस्त्री कुशं कुशो दर्भः पवित्रमथ कत्तृणम्" इत्यमरः ।

18.2.12. 1030. का पथ्यक्षयोः ।। ६.३.१०४ ।।

वृत्तिः - कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः, अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ।

कु gets substituted by का if the उत्तरपद is पथिन् or अक्ष ।

Examples :- (i) कुत्सितः पन्थाः कापथम् । The समास is as per कुगतिप्रादयः (No.761). By ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे (No.940), there is अ-प्रत्यय । It is neuter by 'पथः सङ्ख्याव्ययादेः - (a Vartika under - स नपुंसकम् - No.821). If it is read as कापथः, it is a बहुव्रीहि (कुत्सितः पन्थाः यस्य). In the case of बहुव्रीहि, the समासान्त is षच् according to बहुव्रीहौ सक्त्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् (No.852).

(ii) कुत्सितं अक्षं (इन्द्रियं) यस्य काक्षः । कुगतिप्रादयः (No.761) governs this compound. काक्षः as shown here is a तत्पुरुष with अक्ष (इन्द्रिय). It may be also a बहुव्रीहि with अक्षिशब्द as per कुत्सिते अक्षिणी यस्य । काक्षि - this gets compounded as per कुगतिप्रादयः (No.821) and then according to बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो - (No.852), it gets षच् । And the form is काक्षः । In these कु has changed into का । Thus 'भट्टोजि says - "अक्षशब्देन तत्पुरुषः, अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ।"

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.2.13. 1031. ईषदर्थे ।। ६.३.१०५ ।।

वृत्तिः - ईषज्जलम् काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः - काम्लः ।

कु changes into का also when it means 'slight', 'incomplete', etc.

Example :- ईषज्जलं काजलम् । In the case of an उत्तरपद beginning with an अच् (vowel) and कु meaning ईषत्, there is conflict between the sutra कोः कत्तत्पुरुषेऽचि (No.1027) and the sutra, i.e. ईषदर्थे । But the present sutra coming later (परत्व), sets aside the previous rule. Thus we have ईषदाम्लः काम्लः । का comes here in the sense ईषत्, a little, but not कत् ।

18.2.14. 1032. विभाषा पुरुषे ।। ६.३.१०६ ।।

वृत्तिः - कापुरुषः, कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ।

कु optionally gets substituted by का if पुरुष is the उत्तरपद in a तत्पुरुष ।

Example :- कुत्सितः पुरुषः कापुरुषः - कुपुरुषः ।

This case of optionality is not covered by ईषदर्थे (No.1031) when कु means कुत्सित but not ईषत् । Hence when कु comes in the sense of ईषत्, का is compulsory setting aside the option allowed by this sūtra. Thus ईषत्पुरुषः is कापुरुषः only.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

4.12.15. 1033. कवं चोष्णे ।। ६.३.१०७ ।।

वृत्तिः - उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम्, कोष्णम्, कदुष्णम् ।

When उष्णशब्द is the उत्तरपद, कु becomes का or कव optionally. If both are not there, कत् would be the substitute (उभयाभावे कदादेशः।) Here the आदेश is in the sense of ईषत् ।

Thus we have three forms कवोष्णम् (with कवादेश for कु), कोष्णम् (कादेश for कु) and कदुष्णम् (with कदादेश for कु).

4.12.16. पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।। ६.३.१०६ ।।
वार्तिके ।

वृत्तिः - पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चरितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषदुदरं पृषोदरम्, तलोपः । वारिवाहको बलाहकः, पूर्वपदस्य बः, उत्तरपदादेश्च लत्वम् ।

भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।
गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ।।

पृषोदरम् आदिः प्रकारः एषां पृषोदरादीनि पृषोदरसदृशानि इत्यर्थः, लक्षणव्यभिचारवन्ति । Those words which have पृषोदर as the first type are called पृषोदरादि words. It means they are words like पृषोदर। In other words, they are the words which do not conform to the rules like the word पृषोदर । यथा उपदिष्टम् are different words (as

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Nagesa has taken). उपदिष्टम् means uttered. यथा उपदिष्टम् means as uttered by the शिष्टs. Thus the meaning of the sūtra is that the words like पृषोदरः are to be regarded as regular in the same form in which they are pronounced by the शिष्टs (ऋषिs - older sages)".

Examples :-

(i) पृषदुदरं पृषोदरम्, तलोपः । पृषदुदर is pronounced as पृषोदर with the elision of त ।

(ii) वारिवाहकः बलाहकः from वारिवाहक. the पूर्वपद वारि is substituted by ब and the initial letter of the उत्तरपद is substituted by ल । That is how the word is pronounced.

(iii) "हंस has a letter added (वर्णागम), सिंह has the letters transposed (वर्णविपर्यय), गूढोत्मा has a letter substituted (वर्णविकृति) and पृषोदर has a letter elided (वर्णनाश)".

The word हंस is derived from हस with पचाद्यच् and it is pronounced with अनुस्वारागम (वर्णागम). Some say that it is derived from हन् and read with स and अनुस्वार as per नश्चापदान्तस्य । सिंह is from हिंस् with पचाद्यच् and read as सिंह by the transposition (विपर्यय) of letters ह् and स् । गूढ आत्मा यस्य - In a बहुव्रीहि there is गुणसन्धि as गूढ + उत्मा (i.e. आ becoming उ) - as per आद्गुणः (No.69). पृषोदर is read with the elision of त as said before - पृष + उदर by आद्गुणः (No.69).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

वार्तिके ।

(1) दिक्छब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा । (वा.३६६६)

तीर optionally becomes तार coming as an उत्तरपद after a दिक्शब्द as the पूर्वपद ।

Thus we have दक्षिणतारम्, दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम्, उत्तरतीरम् ।

(2) दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च । (वा.४००१)

दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दुःखेन नाश्यते दूणाशः । दुःखेन दम्यते दूडभः। खल् त्रिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीती दूढ्यः । "आतश्च -" (सू.२८६८) इति कः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति बृसी । ब्रुवच्छब्दस्य बृ आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम् ।

The final of दुर् becomes 'उ' when दाश, नाश, दभ or ध्य is the उत्तरपद and then the first letter of the उत्तरपद changes into the corresponding letter of the टवर्ग ।

Thus (i) दुःखेन दाश्यते - दूडाशः । दुर् दाश, रेफ gets उत्व, सवर्णदीर्घ, द of दाश becomes ड by ष्टुत्व ।

(ii) दुःखेन नाश्यते - दूणाशः । दुर् नाश, रेफ gets उत्व, सवर्णदीर्घ, न of नाश becomes ण by ष्टुत्व ।

(iii) दुःखेन दभ्यते - दूडभः । दुर् दभ, रेफ gets उत्व, सवर्णदीर्घ, द of दभ becomes ड by ष्टुत्व।

These three have खल् । दम्भ elides its nasal by निपातन in this Vartika.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(iv) दुःखेन ध्यायति - दूढ्यः । दुर् ध्य, रेफ gets उत्व, सवर्णदीर्घ, ध of ध्य becomes ढ by ष्टुत्व । There is क प्रत्यय by आतश्चोपसर्गे (No.2898).

(iv) ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्ति - वृसी । ब्रुवत् स, उपपदसमास, ब्रुवन् is substituted by वृ. बृस + ङीप् as per टिड्ढा - (No.470) ; [सद् gets डट्].

The पृषोदरादिगण is an आकृतिगण । It is incomplete. Words are to be added by usage. Words that do not conform to grammatical rules are to be added to this list.

18.2.17. Questions

18.2.17. 1. Explain the following sūtras :

(i) ज्योतिरायुषः स्तोमः ।

(ii) नक्षत्राद्वा ।

(iii) को कत्तत्पुरुषेऽचि ।

(iv) तृणे च जातौ ।

(v) विभाषा पुरुषे ।

(vi) कवं चोष्णे ।

18.2.17. 2. Explain the following Vārtikas :

(i) कारके छे च नायं निषेधः ।

(ii) त्रौ च ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.2.17. 3. Account for the following compounds :

(i) अङ्गुलिषङ्गः ।   (ii) भीरुष्ठानम् ।

(iii) सुषामा ।   (iv) हरिषेणः ।

(v) अन्यदाशा ।   (vi) अन्यदर्थः ।

(vii) कद्रथः ।   (viii) कापथम् ।

18.2.17. 4. Distinguish between the pairs :

(i) कापुरुषः - कुपुरुषः ।

(ii) ज्योतिष्टोमः - ज्योतिषस्तोमः ।

(iii) कवोष्णम् - कदुष्णम् ।

18.2.17. 5. Write notes on the following :

(i) सस्य षत्वम् ।

(ii) दुगागमः ।

(iii) कु इत्यस्य आदेशाः ।

18.2.17. 6. Give an account of the peculiarities of the पृषोदरादिगण।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Block 18

unit - 3

Vyākaraṇa

समासाश्रयविधिप्रकरणम् (Contd.)

18.3.1. 1035. संहितायाम् ।। ६.३.११४ ।।

18.3.2. 1036. कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नछिन्नच्छिद्रस्रुव
स्वस्तिकस्य ।। ६.३.११५ ।।

18.3.3. 1037. नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ।। ६.३.११६ ।।

18.3.4. 1038. वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ।। ६.३.११७ ।।

18.3.5. 1039. वन पुरगामिश्रकासिध्रकासारिककोटराग्रेभ्यः ।। ८.४.४ ।।

18.3.6. 1040. वले ।। ६.३.११८ ।।

18.3.7. 1041. मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । ६.३.११९ ।।

18.3.8. 1042. शरादीनां च ।। ६.३.१२० ।।

18.3.9. 1043. इको वहेऽपीलोः ।। ६.३.१२१ ।।

वार्तिकम् ।

18.3.10. 1044. उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ।। ६.३.१२२ ।।

18.3.11. 1045. इकः काशे ।। ६.३.१२३ ।।

18.3.12. 1046. अष्टनः संज्ञायाम् ।। ६.३.१२५ ।।

18.3.13. 1047. चितेः कपि ।। ६.३.१२७ ।।

18.3.14. 1048. नरे संज्ञायाम् ।। ६.३.१२९ ।।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.3.15. 1049. मित्रे चर्षौ ॥ ६.३.१३० ॥

वार्तिकम् ॥

18.3.16. 1050. प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखादिरपीयूक्षाभ्योऽ

संज्ञायामपि ॥ ८.४.५ ॥

18.3.17. 1051. विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ८.४.६ ॥

वार्तिके ।

18.3.18. 1052. वाहनमाहितात् ॥ ८.४.८ ॥

18.3.19. 1053. पानं देशे ॥ ८.४.९ ॥

18.3.20. Questions

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.3.1. 1035. संहितायाम् ।। ६.३.११४ ।।

वृत्तिः - अधिकारोऽयम् ।

Hence forth what is said relates to संहिता (euphonic combination - सन्धि). The extreme juxtaposition of the syllables is said to be संहिता । "परःसन्निकर्षः संहिता" इति सूत्रम् । (No.28). The sūtras that are told now onwards have the अधिकार of संहितायाम् । They are to be understood as pertaining to euphonic combination - सन्धि ।

18.3.2. 1036. कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नछिन्नच्छिद्रस्रुव स्वस्तिकस्य ।। ६.३.११५ ।।

वृत्तिः - कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य किम्? शोभनकर्णः । अविष्टादीनां किम्? विष्टकर्णः, अष्टकर्णः, पञ्चकर्णः, मणिकर्णः, भिन्नकर्णः, छिन्नकर्णः, स्रुवकर्णः, स्वस्तिककर्णः ।

Here उत्तरपदादाधिकार continues. उत्तरपदे परे is taken here. The word दीर्घ comes by अनुवृत्ति from ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः (पा.६.३.१११). The word लक्षण is the distinctive mark in the form of चक्र, etc., made on the body of the animals to identify that they belong to a particular master.

The sūtra means : When कर्ण is the उत्तरपद, the पूर्वपद indicating a distinctive mark (लक्षण) has its final syllable lengthened if it

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

. . Digitization by eGangotri-South Center

is short, except when विष्ट, अष्ट, पञ्च, मणि, भिन्न, छिन्न, छिद्र, स्रुव or स्वस्तिक is the पूर्वपद ।

Example :- द्विगुणरेखौ कर्णौ यस्य द्विगुणाकर्णः । Here द्विगुणा is the पूर्वपद indicating the distinctive mark of two lines on the ears and कर्ण is the उत्तरपद । Hence the final of the लक्षणपूर्वपद is lengthened.

Why say लक्षणस्य? See शोभनौ कर्णौ यस्य शोभनकर्णः । Here the पूर्वपद, i.e., शोभन, does not represent any distinctive mark made on an animal. Hence, although कर्ण is the उत्तरपद, it does not get its final lengthened.

Why say अविष्टाष्टादीनाम्? See the examples विष्टकर्णः etc., wherein the पूर्वपदs, although लक्षणs followed by कर्ण as the उत्तरपद, do not get their finals lengthened. Thus (1) विष्टकर्णः । विष्ट is some mark made on the ears.

(2) अष्टकर्णः । one having eight marks on the ears.

(3) पञ्चकर्णः । one having five marks on the ears.

(4) मणिकर्णः । one having the mark of a gem on the ears.

(5) भिन्नकर्णः । one having split ears.

(6) छिन्नकर्णः । one having mutilated ears.

(7) छिद्रकर्णः । one having ears pierced.

(8) स्रुवकर्णः । one marked with स्रुव painted on the ears.

(9) स्वस्तिककर्णः । one having the mark of स्वस्तिक on the ears.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.3.3. 1037. नहिवृत्तिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ।। ६.३.११६ ।।

वृत्तिः - क्विबन्तेषु एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । क्वौ इति किम्? परिणहनम् । 'विभाषा पुरुषे' (सू.१०३२) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषा अनुवर्तते, सा च व्यवस्थिता, तेन गतिकारकयोरेव । नेह - पटुरुक्, तिग्मरुक् ।

उत्तरपदे comes here. दीर्घ is also there by अनुवृत्ति as before. पूर्वपद is implied by the उत्तरपद । क्वौ परे is the condition pertaining to नहि, etc. It means that they are क्विबन्तs.

The sūtra means : The final of the पूर्वपद is lengthened when the क्विबन्त forms of the roots नह, वृत, वृष, व्यध, रुच, सह and तन follow.

Examples :-

(i) उपनह्यते (पादौ बध्नाति) इति उपानत् । Here there is पूर्वपददीर्घ । णहबन्धने - णो नः (No.2286), नह + क्विप् comes in the sense of कर्म as it belongs to सम्पदादि class ; 'नहो धः' (No.440) - ध comes ; जश्त्व(द्) and चर्त्व (त्) are the विकल्पs.

(ii) निवर्तते इति नीवृत् । वृतुवर्तने, कर्तरि क्विप्, दीर्घ of नि (as per the present sūtra).

(iii) प्रवर्षतीति प्रावृट् । वृष् सेचने, क्विप्, दीर्घ of प्र ।

(iv) मर्माणि विध्यति इति मर्मावित् । व्यध्, क्विप्, सम्प्रसारण by ग्रहिज्या - (No.2412), जश्त्व and चर्त्व, दीर्घ of मर्म ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(v) निरोचते इति नीरुक् । रुच् दीप्तौ, क्विप्. दीर्घ of नि । So अभिरोचते अभीरुक् ।

(vi) ऋतिं सहते इति ऋतीषट् । सह् मर्षणे, क्विप्. दीर्घ of the final ऋति । होढः (No.224) - ढ, जश्त्व and चर्त्व । षत्व ।

(viii) परितनोति इति परीतत् । तनु विस्तारे, क्विप्. गमः क्वौ (No. 2986) - अनुनासिकलोप. तुक्, दीर्घ of the final of परि ।

Why say क्वौ? See परिणहनम् । Here the final of परि is not lengthened because नहनम् is not a क्विबन्त ।

It is observed here that the word विभाषा comes from विभाषा पुरुषे (No.1032 - 6.3.106) by मण्डूकप्लुति type of अनुवृत्ति to introduce optionality. But that optionality is restricted (व्यवस्थितविभाषा). It is restricted to the lengthening of पूर्वपद in the form of a गति or a कारक । It is not allowed in other cases. Hence in the case of पटुरुक् and तिग्मरुक् there is no lengthening of the final of the पूर्वपद । पटुरुक् - पटुरोचते इति । तिग्मरुक् - तिग्मं रोचते इति । In both the case there is कर्तरि क्विप् । पटु and तिग्म are neither गतिs nor कारकs. Hence there is no lengthening of the final of them as पूर्वपदs.

18.3.4. 1038. वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ।। ६.३.११७ ।।

वृत्तिः - कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे च दीर्घः स्यात् सञ्ज्ञायाम् ।

वन and गिरि are उत्तरपदs. कोटरश्च किंशुलुकश्च कोटरकिंशुलुकौ, तौ च तयोः आदयश्च कोटरकिंशुलकादयः तदन्ताः इत्यर्थः, तेषाम् । कोटरकादय.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

are group ; they are connected with वन as the उत्तरपद and किंशुलुकादय are another group connected with गिरि as the उत्तरपद । They are the पूर्वपद which get their finals lengthened. कोटर, etc., have दीर्घ when वन follows as the उत्तरपद and किंशुलुक, etc.. have दीर्घ when गिरि follows as the उत्तरपद, provided the compound formed is a proper name (संज्ञा).

Example :- कोटराणां (वृक्षविशेषणां) वनम् – this विग्रह gives rise to the compound कोटरावन - Here we look forward to -

---

18.3.5. 1039 वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ।। ८.४.४ ।।

वृत्तिः - वनशब्दस्य उत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एव किम्? असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात् सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थे प्रथमा । किंशुलुकागिरिः ।

वन as the उत्तरपद has its न changed into ण only when it comes after पुरगा, मिश्रका, सिध्रका, शारिका, कोटरा and अग्रे । Here पुरगा etc., are mentioned in the sūtra with their finals lengthened. These are five words (leaving out अग्रे) which are referred to in the previous sūtra (वनगिर्योः -) enjoining दीर्घ of their final. In this sūtra (वनं) they are mentioned with their finals lengthened as mentioned above. But the lengthening is in the matter of a संज्ञा only. Hence,

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(v) निरोचते इति नीरुक् । रुच् दीप्तौ, क्विप्, दीर्घ of नि । So अभिरोचते अभीरुक् ।

(vi) ऋतिं सहते इति ऋतीषट् । सह् मर्षणे, क्विप्, दीर्घ of the final ऋति । होढः (No.224) - ढ, जश्त्व and चर्त्व । षत्व ।

(viii) परितनोति इति परीतत् । तनु विस्तारे, क्विप्, गमः क्वौ (No. 2986) - अनुनासिकलोप, तुक्, दीर्घ of the final of परि ।

Why say क्वौ? See परिणहनम् । Here the final of परि is not lengthened because नहनम् is not a क्विबन्त ।

It is observed here that the word विभाषा comes from विभाषा पुरुषे (No.1032 - 6.3.106) by मण्डूकप्लुति type of अनुवृत्ति to introduce optionality. But that optionality is restricted (व्यवस्थितविभाषा). It is restricted to the lengthening of पूर्वपद in the form of a गति or a कारक । It is not allowed in other cases. Hence in the case of पटुरुक् and तिग्मरुक् there is no lengthening of the final of the पूर्वपद । पटुरुक् - पटु रोचते इति । तिग्मरुक् - तिग्मं रोचते इति । In both the case there is कर्तरि क्विप् । पटु and तिग्म are neither गतिs nor कारकs. Hence there is no lengthening of the final of them as पूर्वपदs.

18.3.4. 1038. वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ॥ ६.३.११७ ॥

वृत्तिः - कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे च दीर्घः स्यात् संज्ञायाम्

वन and गिरि are उत्तरपदs. कोटरश्च किंशुलुकश्च कोटरकिंशुलुकौ, तौ च तयोः आदयश्च कोटरकिंशुलुकादयः तदन्ताः इत्यर्थः, तेषाम् । कोटरादयः

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

are group ; they are connected with वन as the उत्तरपद and किंशुलुकादय are another group connected with गिरि as the उत्तरपद। They are the पूर्वपद which get their finals lengthened. कोटर, etc., have दीर्घ when वन follows as the उत्तरपद and किंशुलुक, etc. have दीर्घ when गिरि follows as the उत्तरपद, provided the compound formed is a proper name (संज्ञा).

Example :- कोटराणां (वृक्षविशेषणां) वनम् - this विग्रह gives rise to the compound कोटरावन - Here we look forward to -

---

18.3.5. 1039. वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ।। ८.४.४ ।।

वृत्तिः - वनशब्दस्य उत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एव किम्? असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात् सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थे प्रथमा । किंशुलुकागिरिः ।

वन as the उत्तरपद has its न changed into ण only when it comes after पुरगा, मिश्रका, सिध्रका, शारिका, कोटरा and अग्रे । Here पुरगा etc., are mentioned in the sūtra with their finals lengthened. These are five words (leaving out अग्रे) which are referred to in the previous sūtra (वनगिर्योः -) enjoining दीर्घ of their final. In this sūtra (वनं) they are mentioned with their finals lengthened as mentioned above. But the lengthening is in the matter of a संज्ञा only. Hence,

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

the णत्व after these five is in the case of संज्ञा only. Now णत्व in a संज्ञा is already obtained by the sūtra पूर्वपदात्संज्ञायामगः (No.857). Hence the present sūtra is restrictive, i.e., it means that वन as the उत्तरपद in a संज्ञा gets its न changed into ण only when it follows these five, पुरगा, etc.

In the case of अग्रे, the sūtra enjoins णत्व in the case of वन even when the compound is not a संज्ञा ।

Hence पुरगावणम्, etc., are संज्ञाs of certain forests.

Why say एभ्यः एव? See असिपत्रवनम् । Although this is a संज्ञा, there is no णत्व in वन because the पूर्वपद is other than the five, पुरगा, etc.

वनस्याग्रे अग्रेवणम् । Although this is not a संज्ञा there is णत्व due to the special विधि by this sutra. It is सप्तमी अलुक् because of its निपातन in the राजदन्तादिगण । Although in the विग्रह the sense of the सप्तमी is prominent, yet प्रथमा has come in the sense of the प्रातिपदिक (forest beyond) resulting from the compound.

Examples of किंशुलुक with गिरि as the उत्तरपद as mentioned in the sutra वनगिर्योः - (No.1038) : किंशुलुकागिरिः । Here there is the lengthening of the पूर्वपद final as per that rule.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.3.6. 1040. वले ।। ६.३.११८ ।।

वृत्तिः - वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृषीवलः ।

The final of the stem is lengthened when वलच् is added to indicate a संज्ञा ।

Example :- कृषिरस्य अस्ति इति कृषीवलः । Here the stem कृषि gets वलच् in the sense that one has farming as his profession by the sūtra रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् (No.1919). The stem is lengthened as per the present sūtra.

18.3.7. 1041. मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ।। ६.३.११९ ।।

वृत्तिः - अमरावती । अनजरादीनां किम्? अजिरवती । बह्वचः किम्? व्रीहिमती । संज्ञायामित्येव, नेह - वलयवती ।

The final of a stem of more than two vowels is lengthened when मतुप् is added to indicate a संज्ञा, but not the stem belonging to the अजिरादि class.

Example :- अमरावती । This is the संज्ञा of Indra's city. अमरा अस्यां सन्ति - this is the विग्रह । When मतुप् (मत्) comes, its म is changed into व as per मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः (No.1897) or संज्ञायाम् (No.1899).

Why say अनजरादीनाम्? See अजिरवती । Although it is the name

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

of a river. Its stem अजिर does not get its final lengthened because it belongs to अजिरादिगण ।

Why say बह्वचः? See व्रीहिमती । Here व्रीहि is a द्व्यच् but not बह्वच् । Hence it is not lengthened before मतुप् ।

It must be said that it is the case only when it is a name. Hence in वलयवती there is no lengthening of the stem because it is not a name, although it is a बह्वच् ।

18.3.8. 1042. शरादीनां च ।। ६.३.१२० ।।

वृत्तिः - शरावती ।

The finals of the words belonging to the शरादि class get lengthened when मतुप् is added and when संज्ञा is meant.

Example :- शरावती । शरवणान्तरगामिनी नदी शरावती । Its विग्रह is also given as शरा अस्यां सन्तीति । It is the name of a river. The present rule is necessary because the stem शर is not a बह्वच् and the previous rule मतौ बह्वचो - (No.1041) does not operate. शरादिगण is an आकृतिगण ।

[It may be noted that अजिरवती is the name of a river which is infested with frogs (भेकबहुला). व्रीहिवती is the name of a river which passes through paddy fields (व्रीहिक्षेत्रान्तर्वाहिनी) and शरावती is the name of a river which flows through reeds (शरवणान्तर्गामिनी)]

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.3.9. 1043. इको वहेऽपीलोः ।। ६.३.१२१ ।।

वार्तिकम् ।

वृत्तिः - इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः किम्? पिण्डवहम् । अपीलोः किम्? पीलुवहम् ।

वहतीति वहः । पचाद्यच् । The sūtra means : A पूर्वपद ending in इक् (इ उ ऋ लृ) gets its final lengthened when वह is the उत्तरपद but not when the पूर्वपद is पीलु ।

Examples:- (i) ऋषीणां वहः ऋषीवहः, a षष्ठीसमास ।

(ii) कपीनां वहः कपीवहः, another षष्ठीसमास ।

ऋषि and कपि are इगन्त and वह is the उत्तरपद । Hence, as per the present rule, the final of the पूर्वपद is lengthened.

Why say इकः? See पिण्डवहम् । पिण्डस्य वहः । Here पिण्ड is not an इगन्त । Hence, the stem is not lengthened before वह ।

Why say अपीलोः? See पीलुवहः । Although पीलु is an इगन्त, the lengthening of its final has not been effected because of that prohibition.

वार्तिकम् ।

अपील्वादीनामिति वाच्यम् । (वा.४००५)

It should be said that the lengthening of the final is prohibited not only in the case of पीलु but in the case of words belonging to पील्वादि class..

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Thus दारुवहम् does not have its final lengthened.

18.3.10. 1044. उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ।। ६.३.१२२ ।।

वृत्तिः - उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद् घञन्ते परे, न तु मनुष्ये । परीपाकः, परिपाकः । अमनुष्ये किम्? निषादः ।

The final of an उपसर्ग is lengthened when the verbal derivative with घञ् is the उत्तरपद, provided the पूर्वपद does not refer to a human being.

Example :- परीपाकः - परिपाकः । The word पाक is derived from पच् with घञ् and उपधादीर्घ; there is कुत्व as per चजोः कु घिण्यतोः (No.2863). The उपसर्ग परि has its final optionally lengthened before पाक, a घञन्त word. This is विभाषा due to बहुलग्रहण (क्वचिद्विभाषा).

Why say अमनुष्ये? See निषादः । निषीदत्यस्मिन् पापं निषादो लुब्धकजातिभेदः । It gets घञ् in the अधिकरण of हलश्च (No.3300). Here there is no दीर्घ of the final of the उपसर्ग नि, as the word refers to a human being.

Due to बहुलग्रहण, the word प्रसाद in the sense of favour (अनुग्रह) does not have the final of the उपसर्ग lengthened although साद is a घञन्त (क्वचदप्रवृत्तिः), while the word प्रासाद in the sense of a mansion (हर्म्य) has the final of its उपसर्ग lengthened before साद (a घञन्त) (क्वचित् प्रवृत्तिः). In the case of प्रतीहार, there is no प्रमाण । But

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

प्रतीहार can mean द्वारम्, secondarily मनुष्य । Then दीर्घ of प्रति is अप्रामाणिक।

13.3.11. 1045. इकः काशे ।। ६.३.१२३ ।।

वृत्तिः - इगन्तस्य उपसर्गस्य दीर्घः स्यात् काशे । वीकाशः । नीकाशः । इकः किम्? प्रकाशः ।

An उपसर्ग ending in an इक् (इ or उ) gets its final lengthened when काश is the उत्तरपद ।

Examples :- (i) वीकाशः । विशेषेण काशते इति । Here this word (काश) is पचाद्यजन्त । Hence the lengthening of the final of an उपसर्ग cannot be effected according to the previous rule, it can be done as per the present rule. The condition of इगन्तत्व of the उपसर्ग is fulfilled here. Similarly (ii) नितरां काशते इति नीकाशः ।

Why say इकः? See प्रकाशः । प्रकर्षेण काशते इति । Here काश is the उत्तरपद । Yet the preposition (उपसर्ग) does not have its final lengthened because it is not इगन्त as required by the present sutra.

In the case of विकाशम्, in "मुदा विकाशं मुनिमभ्युपेयुषी", it should be noted that काश is a भावे घञन्त and the absence of the lenghtening of the उपसर्ग is due to बहुलग्रहण in the सूत्र - उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् (No.1044).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.3.12. 1046. अष्टनः संज्ञायाम् ।। ६.३.१२५ ।।

वृत्तिः - उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायां किम्? अष्टपुत्रः ।

The word अष्टन् lengthens its final when an उत्तरपद follows, provided the compound is a संज्ञा.

Example :- अष्टापदम् । अष्ट पदानि अस्य इति । The word अष्टन् gets its final lengthened because the compound with पद as the उत्तरपद happens to be a संज्ञा of सुवर्ण । Similarly अष्टावक्र । This is the name of a sage

Why say संज्ञायाम्? See अष्टौ पुत्राः अस्य अष्टपुत्रः । Since this is not a संज्ञा the word अष्टन् does not get its final lengthened.

18.3.13. 1047. चितेः कपि ।। ६.३.१२७ ।।

वृत्तिः - एकचितीकः । द्विचितीकः ।

The word चिति lengthens its final when कप् प्रत्यय is added.

Examples :-

(1) एकचितीकः ।

(2) द्विचितीकः । एका चितिः यस्य सः, द्वे चिती यस्य सः - are the विग्रहवाक्यs. There is कप्प्रत्यय as per शेषाद्विभाषा (No.891). Before कप्, the word चिति gets its final lengthened. (चिति = a heap of bricks).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.3.14. 1048. नरे संज्ञायाम् ।। ६.३.१२९ ।।

वृत्तिः - विश्वानरः । (विश्वस्य दीर्घः इति शेषः).

The final of a पूर्वपद (विश्व) is lengthened when नर is the उत्तरपद when the compound is a संज्ञा । The पूर्वपद is विश्व through अनुवृत्ति from विश्वस्य वसुराटोः (पा. 6.3.128. No.379).

Example :- विश्वानर । It is a संज्ञा । One who deems all men his own (विश्वे नरा अस्य इति).

18.3.15. 1049. मित्रे चर्षौ ।। ६.३.१३० ।।

वार्तिकम् ।

वृत्तिः - विश्वामित्रः । ऋषौ किम्? विश्वमित्रो माणवकः ।

The word विश्व as a पूर्वपद gets its final lengthened also when the word मित्र follows as an उत्तरपद and when the compound is referring to the name of a ऋषि ।

Example :- विश्वामित्रः । He is a celebrated sage. विश्व gets its final lengthened before मित्र as the उत्तरपद ।

Why say ऋषौ? See विश्वमित्रः माणवकः । माणवक is given as the विशेष्य to make it clear that विश्वमित्र is not seer. Since the word does not refer to a seer, the word विश्व does not get its final lengthened.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

वार्तिकम् ।

शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु ।। (वा.५०४६)

The word श्वन् gets its final lengthened after the elision of न् when दन्त, दंष्ट्रा, कर्ण, कुन्द, वराह, पुच्छ or पद follows as an उत्तरपद ।

Examples :-

(i) शुनो दन्तः श्वादन्तः । षष्ठी समास ।

(ii) शुनो दंष्ट्रा श्वादंष्ट्रा । षष्ठीसमास । शुनो दंष्ट्रा इव दंष्ट्रा अस्य श्वादंष्ट्रः । बहुव्रीहिः ।

(iii) शुनः कर्णः श्वाकर्णः । षष्ठीसमास ।

(iv) श्वा कुन्दः इव श्वाकुन्दः । उपमितं - (No.735) तत्पुरुष ।

(v) श्वा वराहः इव श्वावराहः । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे (No.735) तत्पुरुष ।

(vi) शुनः पुच्छम् श्वापुच्छम् । षष्ठीसमासः ।

(vii) शुनः पादौ इव पादौ यस्य श्वापदः । पादस्य पदादेश by निपातन here.

In all these समासs श्वन् शब्द gets its final lengthened before दन्त, etc.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.3.16. 1050. प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ।। ८.४.५ ।।

वृत्तिः - एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह षात्परत्वाण्णत्वम् ।

वनं comes from the previous sutra in the 4th pada of the 8th chapter of the अष्टाध्यायी (i.e. 8.18.4;), which is explained, i.e. वनं पुरगामिश्रका - (No.1039). The meaning of the sutra is that the word वन has its न changed into ण, even when the compound is not a संज्ञा, if प्र, निर्, अन्तर्, शर, इक्षु, प्लक्ष, आम्र, कार्ष्य, खदिर, पीयूक्ष are the पूर्वपद.

Examples :- (i) प्रवणम् । वन comes after प्र । Hence it has its न changed into ण । Similarly

(ii) निर्वणम् and

(iii) अन्तर्वणम् ,

(iv) शरवणम्,

(v) इक्षुवणम्,

(vi) प्लक्षवणम्,

(viii) आम्रवणम्,

(viii) खदिरवणम्,

(ix) पीयूक्षवणम् and

(x) कार्ष्यवणम् ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.3.17. 1051. विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।। ८.४.६ ।।

वार्तिके ।

वृत्तिः - एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम् - दूर्वावनम् । शिरीषवणम् - शिरीषवनम् ।

The न of वन optionally changes into ण when herb names or names of trees are in the पूर्वपद ।

Examples :- (i) दूर्वावणम् - दूर्वावनम् । This is an example of an औषधि । णत्व is optional in the case of वन ।

(ii) शिरीषवणम् - शिरीषवनम् । This is an example of वनस्पति or वृक्ष । Here also णत्व is optional in the case of वन ।

वार्तिके ।

(1) द्व्यच्त्र्यच्भ्यामेव । (वा.४६८४)

This applies only to a पूर्वपद of two or three vowels (syllables). Hence in देवदारुवनम् the word वन does not take णत्व because the word देवदारु has four vowels in it.

(2) इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । (वा.४६८५)

The णत्व of वन is prohibited if the पूर्वपद is one of the इरिकादि class.

Thus we have इरिकावनम् । मिरिकावनम् । तिमिरावनम् ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.3.18. 1052. वाहनमाहितात् ।। ८.४.८ ।।

वृत्तिः - आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात् परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । आहितात् किम्? इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः। वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव निपातनात् ।

That which is taken after placing it on a carrier is आहित - वाहने आधीयते वहनाय यत्, न तु स्वयमेवारोढुं शक्नोति तदाहितम् । This is referred to as आरोप्य यदुह्यते तत् । उह्यते अनेन इति वाहनम् - करणे ल्युट् - वह + ल्युट् (यु = अन) . आदिवृद्धि is निपातित here.

न of वाहन becomes ण when the cause for the change is in a पूर्वपद designated as आहित, since it is something to be placed in the carriage and taken away.

Example :- इक्षुवाहणम् । इक्षवो वहनाय परैरारोप्यन्ते वाहने, न तु ते स्वयमारोढुं समर्थाः । The sugar-canes are to be loaded by somebody on a carriage for carrying them ; they themselves are not capable of getting into the carrier. They are thus आहित । Such an आहित being a पूर्वपद as the cause, न of वाहन changes into ण ।

Why say आहितात्? See इन्द्रवाहनम् । Here इन्द्र is not like आहित । The compound means that it is a carriage belonging to Indra.

It is noted here by Bhaṭṭojī that the word वाहन with ल्युट् in the sense of करण, especially with उपधादीर्घ is निपातित in this sūtra. This is noted particularly because ल्युट् is not a ञित् ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri South Center

18.3.19. 1053. पानं देशे ।। ८.४.९ ।।

वृत्तिः - पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाः उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयते इति पानम्, कर्मणि ल्युट् ।

When the cause for the change is in the पूर्वपद, the न of पान changes into ण, if there is reference to some country.

Example :- (i) क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाः उशीनराः । Here there is reference to उशीनर country. The meaning is that the people of the उशीनर country have milk as their drink. Hence पान gets its न changed to ण ।

(ii) सुरा पानं येषां ते सुरापाणाः प्राच्याः । Here प्राच्य country, is referred. The प्राच्य have wine as their drink. Hence the word पान gets णत्व ।

The word पान is from पा पाने with ल्युट् (यु = अन) in the sense of कर्मणि - पीयते इति पानम् ।

18.3.20. Questions :

18.3.20. 1. Explain the following sūtras :

(i) वले ।

(ii) मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ।

(iii) मित्रे चर्षौ ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(iv) विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।

(v) पारे देशे ।

18.3.20. 2. Explain the following Vārtikas :

(i) अग्रील्वादीनामिति वाच्यम् ।

(ii) शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः ।

(iii) हरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(iv) द्व्यत्र्यच्भ्यामेव ।

18.3.20. 3. Account for the following compounds :

(i) पञ्चकर्णः । (ii) द्विगुणाकर्णः ।

(iii) उपानत् । (iv) सारिकवणम् ।

(v) शरावती । (vi) अष्टापदम् ।

18.3.20. 4. Explain the following :

(i) 'विभाषा पुरुषे' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषा अनुवर्तते ; सा च व्यवस्थिता, तेन गतिकारकयोरेव । नेह - पटुरुक् ।

(ii) राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थे प्रथमा ।

(iii) वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ।

18.3.20. 5. Write notes on :

(i) पूर्वपददीर्घः ।

(ii) नस्य णत्वम् उत्तरपदे ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.3.20. 5. Distinguish between the pairs :

(i) कोटरावणम् - असिपत्रवनम् ।

(ii) अमरावती - अजिरवती ।

(iii) विश्वामित्रः - विश्वमित्रः ।

(iv) प्रसादः - प्रासादः ।

(v) इक्षुवाहणम् - इन्द्रवाहनम् ।

18.3.20. 5. Identify the forms as correct or wrong [Correct = (✓) ; wrong (✗)] by putting the marks as shown in the brackets against each in the brackets:

(i) मणीकर्णः [ ]

(ii) मर्मावित् [ ]

(iii) तिग्मारुक् [ ]

(iv) असिपत्रवणम् [ ]

(v) कृषीवलः [ ]

(vi) शरावती [ ]

(vii) अष्टापुत्रः [ ]

(viii) प्रकाशः [ ]

(ix) अग्रवणम् [ ]

(x) किंशुलुकागिरिः [ ]

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Block 18

unit - 4

Vyākaraṇa

समासाश्रयविधिप्रकरणम् (Contd.)

18.4.1.1054. वा भावकरणयोः ।। ८.४.१० ।।

वार्तिकम् ।

18.4.2. 1055. प्रातिपादिकान्तनुं विभक्तिषु च ।। ८.४.११ ।।

वार्तिके ।

18.4.3. 1056. कुमति च ।। ८.४.१३ ।।

18.4.4. 1057. पदव्यवायेऽपि ।। ८.४.३८ ।।

वार्तिकम् ।

18.4.5. 1058. कुस्तुम्बुरुणि जातिः ।। ६.१.१४३ ।।

18.4.6. 1059. अपरस्पराः क्रियासातत्ये ।। ६.१.१४४ ।।

18.4.7. 1060. गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।। ६.१.१४५ ।।

18.4.8. 1061. आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ।। ६.१.१४६ ।।

18.4.9. 1062. आश्चर्यमनित्ये ।। ६.१.१४७ ।।

18.4.10. 1063. वर्चस्केऽवस्कारः ।। ६.१.१४८ ।।

18.4.11. 1064. अपस्करो रथाङ्गम् ।। ६.१.१४९ ।।

18.4.12. 1065. विष्किरः शकुनौ वा ।। ६.१.१५० ।।

18.4.13. 1066. प्रतिष्कशश्च कशेः ।। ६.१.१५२ ।।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.4.14. 1067. प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ।। ६.१.१५३ ।।

18.4.15. 1068. मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ।। ६.१.१५४ ।।

18.4.16. 1069. कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ।। ६.१.१५५ ।।

18.4.17. 1070. कारस्करो वृक्षः ।। ६.१.१५६ ।।

18.4.18. 1071. पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ।। ६.१.१५७ ।।

वार्तिके

18.4.19. Questions

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.4.1.1054. वा भावकरणयोः ॥ ८.४.१० ॥
वार्तिकम् ।

वृत्तिः - पानस्य इत्येव । क्षीरपानम् - क्षीरपाणम् ।

The न of पान itself with ल्युट् in the sense of भाव or करण, changes optionally into ण the cause of the change being in a पूर्वपद ।

Example :-

क्षीरपानम् - क्षीरपाणम् । Here the विग्रह is क्षीरस्य पानम् । पान is from पा with ल्युट् in the sense of भाव or करण - referring to पानक्रिया (भाव) or पानपात्रम् (करण). The same example is given for both. णत्व in the case of पान is optional here. क्षीरस्य पानक्रिया अथवा क्षीरस्य पानपात्रम् ।

वार्तिकम् ।

गिरिनद्यादीनां च । (वा.४९९६)

The words गिरिनदी, etc., (those that belong to गिरिनद्यादि गण) have the extension of optional णत्व to them. Thus we have गिरेर्नदी गिरिनदी - गिरणदी, चक्रमिव नितम्बः यस्याः चक्रनितम्बा - चक्रणितम्बा ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.4.2. 1055. प्रातिपदिकान्तनुंविभक्तिषु च ।। ८.४.११ ।।

वार्तिके ।

वृत्तिः - पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् प्रातिपदिकान्ते - माषवापिणौ। नुमि - व्रीहिवापाणि । विभक्तौ - माषवापेण पक्षे माषवापिनौ इत्यादि ।

When the cause for the change is in a पूर्वपद, the न gets optionally changed to ण, if it is at the end of a प्रातिपदिक in the उत्तरपद, or in a नुम् or again in a विभक्ति ।

Example :- (i) At the end of a प्रातिपदिक - माषान् वपते इति माषवापिन् with णिनि as per बहुलमाभीक्ष्ण्ये (No.2991). माषवापिणौ in प्र.वि., द्वि.व. ; at the end of the प्रातिपदिक, नौ (न् + औ) changes into ण (ण् + औ) उपपदसमास ।

(ii) Examples of णत्व in a नुम् - व्रीहीन् वपन्ति इति वापाणि । कर्मण्यण् - व्रीहिवाप ; in the neuter जश्शसोः शिः (No.312) - शि for जश् (प्र.वि., ब.व.) and for शस् (द्वि.वि., ब.व.). In शि only इ remains. This gets नुम् by नपुंसकस्य झलचः (No.314). उपधादीर्घ is as per सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ (No.250). The form is व्रीहिवापानि । Here न of नुम् changes into ण ।

(iii) Example of णत्व in a विभक्ति - माषवापेण । माषान् वपते इति माषवापः, तेन, here तृतीया प्रत्यय - टा comes. It is substituted by इन as per टाङसिङसामिनात्स्याः (No.201).

Here न which belongs to the विभक्ति is changed into ण ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Since these cases of णत्व are optional, the forms without णत्व are - (i) माषवापिनौ, (ii) व्रीहिवापानि and (iii) माषवापेन respectively.

वार्त्तिक ।

(1) उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् । (वा.४९९०)

Here the न at the end of a प्रातिपदिक changes into ण only when the प्रातिपदिक is the उत्तरपद in a compound that is being formed. Thus when we form the compound with the विग्रह गर्गाणां भगिनी, the उत्तरपद in the form of भगिनी which does not end in न does not have any change. It is only गर्गभगिनी ।

Bhaṭṭoji says that it is because of this that नुम् is separately mentioned in the sūtra - अत एव नुम्ग्रहणं कृतम् । नुम् is therefore a part of the whole stem and not of the उत्तरपद – अङ्गस्य नुंविधानात्तद्भक्तो हि नुम्, न तूत्तरपदस्य । Besides the separate mention of नुम् is necessary for the change of न into ण in the नुम् that attaches itself to the root हिवि as is seen in प्रहिण्वन्, etc., - किं च 'प्रहिण्वन्' इत्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुंग्रहणम् । The नुम् in the root इवि (in प्रेन्वन्, etc.), does not change (have णत्व) because those derivatives belong to क्षुभ्नादिगण - प्रेन्वन् इत्यादौ तु क्षुभ्नादित्वान्न ।

(2) युवादेर्न । (वा.४९९९)

If the words of the युवादिगण are in the उत्तरपद, the न at the end, or in a नुम् or again in a विभक्ति does not change into ण । Thus we have रम्ययूना, परिपक्वानि । रम्यश्चासौ युवा च in the विग्रह ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Here न does not change into ण, although it is at the end of the प्रातिपदिक । परिपक्वानि is a case where न of नुम् does not change into ण ।

Here Bhaṭṭojī says -

एकाजुत्तरपदे णः (सू.३०७) । नित्यम् इत्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयति इति क्विपि हरिमाणौ । नुमि - क्षीरपाणि । विभक्तौ - क्षीरपेण, रम्यविणा ।

It has been explained under the rule एकाजुत्तरपदे णः (No.307) that the ण at the end of a प्रातिपदिक, etc., is compulsory if the उत्तरपद has only one vowel in it. Thus we have वृत्रहणौ । In वृत्रहन् the न at the end of such a प्रातिपदिक compulsorily becomes ण । Similarly in हरिमाणौ (हरिं मानयतीति) with क्विप्, the उत्तरपद is मान् and it is an एकाच् । Here न its end necessarily gets changed into ण । Again in क्षीरपाणि there णत्व of नुम् because उत्तरपद - प is an एकाच् । न of the विभक्ति changes into ण in क्षीरपेण because उत्तरपद - प is an एकाच् । Again वि means पक्षिन् ; रम्यविः means a fine bird. The instrumental singular of this is रम्यविणा with compulsory णत्व because उत्तरपद - वि is an एकाच् ।

18.18.3. 1056. कुमति च ।। ८.४.१३ ।।

वृत्तिः - कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् (प्रातिपदिकान्तनुंविभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् ।) हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ।

When the उत्तरपद has कवर्ग letters in it, the न at the end of a

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection, TN.

Digitization by eGangotri-South Center

प्रातिपदिक, or in a नुम or again in a विभक्ति, becomes always ण ।

Thus we have हरिकामिणौ, हरिकामाणि and हरिकामेण as the examples of नित्य णत्व of न at the end of a प्रातिपदिक, in a नुम् and in a विभक्ति respectively. This नित्य णत्व is because of the कवर्ग letter (क itself) in the उत्तरपद as required by the present sūtra.

18.4.4. 1057. पदव्यवायेऽपि ।। ८.४.३८ ।।

वार्तिकम् ।

वृत्तिः - पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ।

The change of न into ण does not take place when a whole पद intervenes between न and the cause for the change (र or ष).

Examples :- (i) माषकुम्भवापेन । (ii) चतुरङ्गयोगेन । In the first example कुम्भ intervenes between न and the cause for its change to ण (i.e., ष). Hence there is no णत्व । In the second example अङ्ग intervenes between न and cause for change (i.e., र). Hence there is no णत्व । [विग्रहs - माषाणां कुम्भः माषकुम्भः, तस्य वापः - षष्ठीसमासः । चत्वारि अङ्गानि रथगजतुरगपदातिरूपाणि यस्य तत् चतुरङ्गं सैन्यम् । तेन योगः ।]

वार्तिकम् ।

अतद्धित इति वाच्यम् । (वा.५०१५)

The prohibition of णत्व does not operate if the intervening पद is a पद because some तद्धित affix is added to it. Thus in आर्द्रगोमयेण,

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

there is णत्व because गो is a पद in connection with the तद्धित affix मयट् added to it according to गोश्च पुरीषे (No.1525). Similarly, there is णत्व effected in शुष्कगोमयेण for the same reason.

18.4.5. 1058. कुस्तुम्बुरूणि जातिः ॥ ६.१.१४३ ॥

वृत्तिः - अत्र सुट् निपात्यते । कुस्तुम्बुरुर्धान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । जातिः किम्? कुतुम्बुरूणि, कुत्सितानि तिन्दुकीफलानि इत्यर्थः ।

The class-name कुस्तुम्बुरु is obtained with a स (सुट्) before त by निपातन in this sūtra. कुस्तुम्बुरु is a धान्याक, i.e., coriander. The gender is immaterial. Why say जातिः? See कुतुम्बरूणि without स (सुट्) in the sense of 'bad तिन्दुकी seeds'. The समास is by कुगतिप्रादयः (No.761). Although तुम्बुरु is a जातिवाचक, कुतुम्बुरु is not so. Hence there is no सुट् ।

18.4.6. 1059. अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ ६.१.१४४ ॥

वृत्तिः - सुट् निपात्यते । अपरस्पराः सार्थाः गच्छन्ति, सततम् अविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रिया इति किम्? अपरपरा गच्छन्ति, अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ।

The word अपरस्पर has सुट् by निपातन in this sūtra, when it implies ceaselessness (continuity) of action.

Example :- अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । It means that the cara-

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

vans are passing always without cessation. There is सुट् in it निपातित in this sense.

Why say क्रियासातत्ये? See अपरपराः गच्छन्ति । It means that others and yet others are passing, i.e., passing simultaneously once only. Here there is no sense of ceaselessness of action. Hence there is no सुट् ।

16.4.7. 1060. गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।। ६.१.१४५ ।।

वृत्तिः - सुट् सस्य षत्वं च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते - अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवित इत्यादि किम्? गोः पदं गोपदम् ।

In the word गोष्पद, there is सुट् with its स changed in to ष. all by निपातन in this sūtra. It means what is frequented, or what is incapable of being frequented or again the dimensions of an object.

Thus गोष्पद is a piece of land where the cows are seen on it. (सेवित). Forests are अगोष्पद in the sense that they are not suitable for cows to graze (असेवित). A field is गोष्पद in the sense that it is a very small piece of land (प्रमाण).

गावः पद्यन्ते अस्मिन् गोष्पदः - अधिकरणे घः । When घञ् is intended, घ is by निपातन ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.4.8. 1061. आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ।। ६.१.१४६ ।।

वृत्तिः - आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । प्रतिष्ठायाम् इति किम्? आ पदाद् आपदम् ।

The word आस्पद takes सुट् by निपातन in this sūtra in the sense of 'footing for maintenance of self'.

Why say प्रतिष्ठायाम्? See आ पदाद् आपदम् । This is an अव्ययीभाव compound without सुट् । It means 'reaching down to the foot.'

18.4.9. 1062. आश्चर्यमनित्ये ।। ६.१.१४७ ।।

वृत्तिः - अद्भुते सुट् । आश्चर्य यदि स भुञ्जीत । अनित्ये किम्? आचर्यं कर्म शोभनम् ।

The word आश्चर्य takes सुट् by निपातन in the sutra in the sense of 'wonderful' or some 'rare phenomenon' (अनित्य).

Example :- आश्चर्यं यदि भुञ्जीत । I should be surprised if he ate. भुञ्जीत is लिङ् in the sense of wonder.

Why say अनित्ये (अद्भुते)? See आचर्यं कर्म शोभनम् । Good deed should be done. There is no सुट् here in आचर्यम् because there is no element of wonder or the idea of rare phenomenon. आश्चर्यं नीला द्यौः, आश्चर्यमन्तरिक्षे यद् अवन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्ति, etc., are covered by this.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.4.10. 1063. वर्चस्केऽवस्करः ।। ६.१.१४८ ।।

वृत्तिः - कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम् । तस्मिन् सुट् । अवकीर्यत इति अवस्करः । वर्चस्के किम्? अवकरः ।

The word अवस्कर takes सुट् in the sense of what is left of rice sticking to the boiling point (अन्नमलम्).

The word वर्चस्क means 'the dregs of rice' derived from वर्चस् with कन् in the sense of कुत्सित । "मूत्रं प्रस्राव उच्चारावस्कारौ शमलं शकृत् । गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्रीविष्टाविशौ स्त्रियाम् ।।" इत्यमरः । अवस्कार has the derivative meaning as 'what is shattered' (अवकीर्यते इति).

Why say वर्चस्के? See अवकरः । This is anything that is scattered, while अवस्कर means 'the dregs of rice' which are also scattered while cleaning the vessels. Hence in a sense other than वर्चस्क, it is अवकरः only but not अवस्करः (with सुट्).

18.4.11. 1064. अपस्करो रथाङ्गम् ।। ६.१.१४९ ।।

वृत्तिः - अपकरोऽन्यः ।

The word अपस्कर has सुट् when it means 'carriage wheel' (चक्र - रथाङ्ग). अपकिरति वहति अनेन इति अपस्करः । 'स्याद्रथाङ्गमपस्करः' इत्यमरः । 'चक्रं रथाङ्गम्' इति चामरः । In other senses (अन्य) it is अपकर without सुट् ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.4.12. 1065. विष्किरः शकुनौ वा ।। ६.१.१५० ।।

वृत्तिः - पक्षे विकिरः । 'वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत्' इति वृत्तिः । तन्न, भाष्यविरोधात् ।

The word विष्किर takes सुट् optionally when it means 'a bird'. The alternative form is विकिर । Here the वृत्ति says that the particle वा is sufficient to make the सुट् optional in the sense of a bird ; yet विकिर is directly mentioned in the rule (विष्किरः शकुनौ विकिरो वा - इति वृत्तिग्रन्थे पाठः) in order to show that विकिर also is not used except in the sense of a bird. This goes against the Bhāṣya and hence, it is not acceptable. "विष्किरः शकुनौ वा" is the पाठ according to the भाष्य ।

विकिरतीति विकिरः - कृ विक्षेपे । क comes इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (No.2897). सुट् in the sense of a bird. षत्व is effected as per परिनिविभ्यः - (No.2275).

18.4.13. 1066. प्रतिष्कशश्च कशेः ।। ६.१.१५२ ।।

वृत्तिः - 'कश गतिशासनयोः' इत्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वं च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः किम्? प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा, तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् ।। तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ।

The word प्रतिष्कश which is derived from the root कश् to go or

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

to check with प्रति as an उपसर्ग and with अच्प्रत्यय (पचाद्यच्), gets सुट् with the consequent change of स into ष by निपातन in this sūtra. प्रतिष्कश is a companion or one that moves in advance. Why say कशः? See प्रतिकः, a horse, with the derivation प्रतिगतः कशाम्, etc., coming in the way of the whip.

But in this derivation also कशा comes from कश, then why not सुट् and षत्व here also? The fact is that the root कश is mentioned in the sūtra to imply that प्रति should be an उपसर्ग to it. The विग्रह प्रतिगतः, etc., makes प्रति an उपसर्ग to the root गम् and not to कश् । Hence there is no सुट् ।

18.4.14. 1067. प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ।। ६.१.१५३ ।।

वृत्तिः - हरिश्चन्द्रग्रहणमसन्त्रार्थम् । ऋषी किम्? प्रकण्वो देशः, हरिचन्द्रो माणवकः ।

The words प्रस्कण्व and हरिश्चन्द्र have सुट् as referring to the sages. This rule sanctions the use of हिरिश्चन्द्र outside the mantra.

Why say ऋषी? See प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः । Thus when प्रकण्व is the name of a country and हरिचन्द्र refers to a boy, they do not get सुट् because of the condition that they get सुट् when they refer to ऋषिS only.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection, TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.4.15. 1068. मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ।। ६.१.१५४ ।।

वृत्तिः - मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः, तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेणु इति किम् मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः ।

मस्कर has सुट् in sense of वेणु (reed) and मस्करिन् has सुट् and इनि in the sense of mendicant, are निपातित in this sūtra.

मकर is a primitive word (अव्युत्पन्न) ; it takes सुट् in मस्कर and सुट् and इनि in मस्करिन् by निपातन ।

Why say वेणु, etc? See मकर meaning alligator and मकरी meaning ocean without सुट्, as they do not refer to a reed and a mendicant respectively.

18.4.16. 1069. कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ।। ६.१.१५५ ।।

वृत्तिः - ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे किम्? कातीरम्, अजतुन्दम् ।

The words कास्तीर and अजस्तुन्द have सुट् निपातित when they refer to the cities. कास्तीर is a city which has a short length of sea-beach (ईषत्तीर) । ईषदर्थे - (No.1031) - according to this rule, कु changes into क । स्तुन्द is a city with its middle (तुन्द) like that of a goat.

Why say नगरे? See कातीर and अजतुन्द are not having सुट् in other senses.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

18.4.17. 1070. कारस्करो वृक्षः ।। ६.१.१५६ ।।

वृत्तिः - कारं करोति इति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः । केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति, न सूत्रेषु।

The word कारस्कर has सुट् निपातित in this sūtra in the sense of tree. Thus कारस्कर means a tree. कारस्कर is so called because it brings revenue (कारं करोति ।). ट comes as per दिवाविभानिशाप्रभा - (No.2935). When it does not refer to any revenue other than tree, it is कारकर।

Some places this in कस्कादिगण and not among the sūtras. It should be noted that in कस्कादिगण, सकार is from विसर्ग । But here in the case of कारस्कर, it is not so, but due to निपातित सुट् ।

18.4.18. 1071. पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ।। ६.१.१५७ ।।
वार्तिके ।

वृत्तिः - एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि पारस्करः । किष्किन्धा ।

Words listed in the पारस्करादिगण are all निपातित with सुट्, when they are used as proper names. Thus पारस्कर, किष्किन्धा । पारं करोतीति पारस्करः (country or town). Here there is ट as per कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु (No.2934). किमपि धत्ते इति किष्किन्धा । Here there is क as per आतोऽनुपसर्गे कः (No.2915). This is the name of a mountain.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

वार्तिके ।

(1) तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । (वा.३७१३)

When कर and पति are the उत्तरपदs respectively. तद् and बृहत् drop their final letter (त) and the उत्तरपद takes सुट् । तात्पूर्वेन चर्त्वेन दकारो बोध्यः । तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुट् । चोर देवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः । Here सुट्तलोप is really सुट् दतलोप । The meaning then is तद् drops द् and बृहत् drops त, while कर and पति take सुट् । चोरदेवतयोः is the sense of the whole compounds respectively. तद् drops द and कर becomes स्कर (with सुट्निपात). The form is तस्कर, (a thief). बृहत् drops its त and पति has सुट् and the form would be बृहस्पतिः, the preceptor of gods.

(2) प्रायस्य चित्तचित्तयोः । (वा.३७१४)

चित्ति and चित्त take सुट् when they are the उत्तरपद after प्राय । Thus we have प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिः, etc., are also in this Gaṇa which is an आकृतिगण ।

18.4.19. Questions

18.4.19. 1. Explain the following sūtras :

(i) प्रातिपदिकान्तनुंविभक्तिषु च ।

(ii) कुमति च ।

(iii) आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(iv) अपस्करो रथाङ्गम् ।

(v) कारस्करो वृक्षः ।

(vi) मस्करमस्करिण्यौ वेणुपरिव्राजकयोः ।

18.4.19. 2. Explain the following Vārtikas :

(i) गिरिनद्यादीनां च ।

(ii) युवादेर्न ।

(iii) उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् ।

(iv) अतद्धित इति वाच्यम् ।

(v) प्रायस्य चित्तिचित्तयोः।

18.4.19. 3. Account for the सुट् in the following :

(i) गोष्पदम् । (ii) आश्चर्यम् ।

(iii) प्रतिष्कशः । (iv) प्रस्कण्वः ।

(v) कास्तीरम् । (vi) पारस्करः ।

18.4.19. 4. Distinguish between the pairs :

(i) अपरस्पराः - अपरपराः ।

(ii) अवस्करः - अवकरः ।

(iii) विष्किरः - विकिरः ।

(iv) प्रतिष्कशः - प्रतिकशः ।

(v) हरिश्चन्द्रः - हरिचन्द्रः ।

18.4.19. 5. Write a note on the निपातन of सुट् in समासS.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

NOTES

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

ಆದೇಶ ಸಂಖ್ಯೆ : ಕರಾಮುವಿ/ಸಿಪಾವಿ/4-813/2007-08, ಚೈತ್ರ ಎಂಟರ್‌ಪ್ರೈಸಸ್, ಬೆಂಗಳೂರು ತಾ।। 17.11.2007
ಕಾಗದ : 60 ಜಿ.ಎಸ್.ಎಂ. - ಎಂ.ಪಿ.ಎಂ. ಮುಖಪುಟ 170 ಜಿ.ಎಸ್.ಎಂ. ಆರ್ಟ್
ಪರಿಮಾಣ : 400 ಪ್ರತಿಗಳು (ಸಂಖ್ಯೆ 1 ರಿಂದ 400)

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಹಾಗೂ ಅಧ್ಯಯನ ಕೇಂದ್ರಗಳು

Regional and Study Centres of Karnataka State Open University

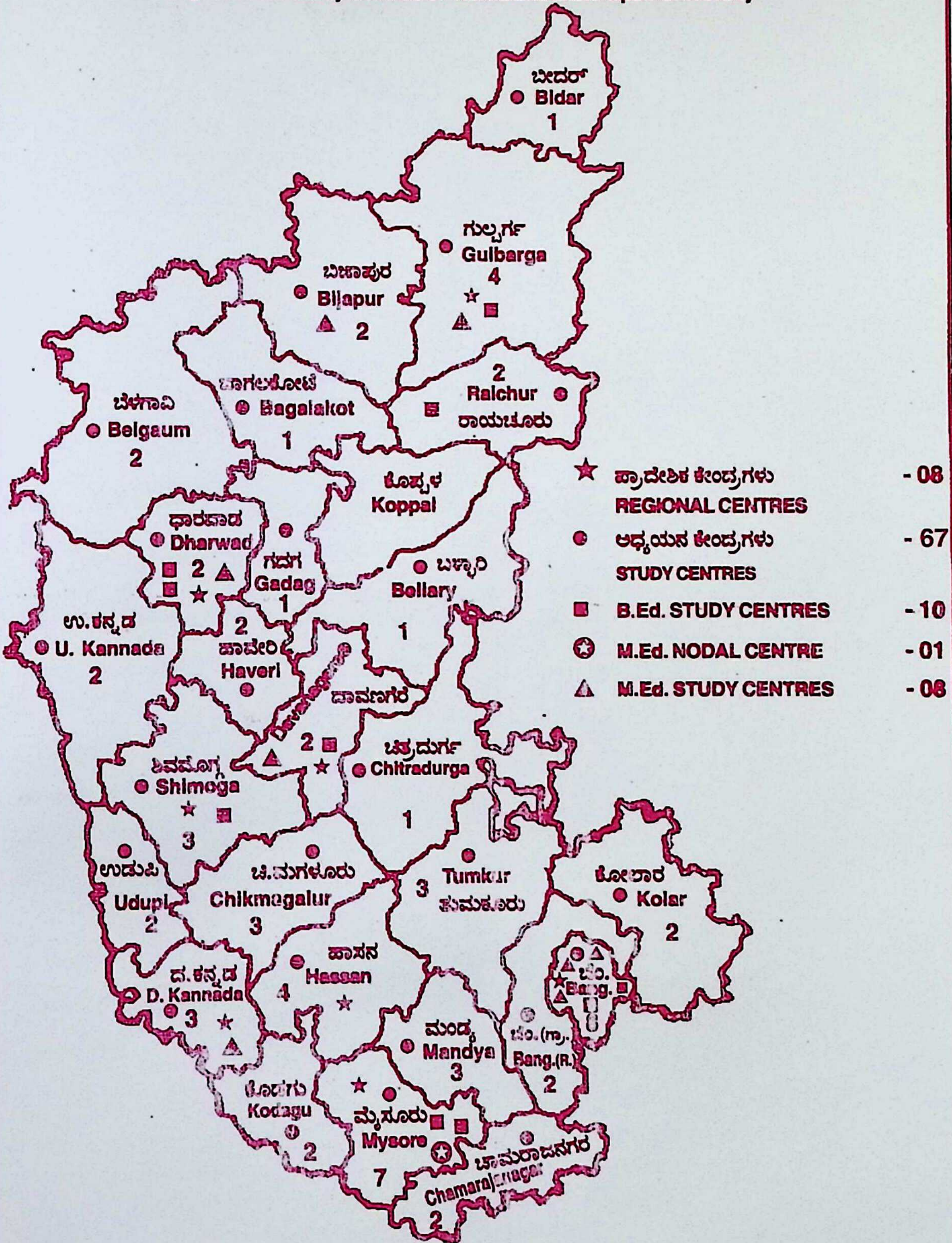

(ನಮೂದಿಸಿರುವ ಅಂಕಿ - ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಒಟ್ಟು ಅಧ್ಯಯನ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.)

(The Number indicate the total number of study Centres existing in that districts.)

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection, TN

Digitization by eGangotri-South Center

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.